

Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisyonu: Mehmet Genç

Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY

Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi, İİBF (Eskişehir)

Özet

Bu makale, akademik çalışmalarıyla Osmanlı iktisat tarihi alanına paha biçilmez katkılarda bulunan Mehmet Genç'in zihin dünyasını takip etmek suretiyle bilimsel serüvenini ve ulaştığı sonuçları bir bütün olarak ortaya koyup tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Makale, okuyucuya Genç'in kısa hayat hikayesini sunduktan sonra, bilim, iktisat, tarih, iktisat tarihi tasavvurunu, çalışmaları boyunca kullandığı metodolojiyi ve çalışmalarının neticesinde ulaştığı sonuçları gözler önüne sermeye çalışacaktır. Sonuç bölümü, Mehmet Genç'in bulgularının tasnifi ve gelişimine tahsis edilmiştir. Bu makalenin yazarının Genç'in akademik çalışmalarıyla ilgili ulaştığı öncelikli şahsî bulgular, Genç tarafından Osmanlı iktisadına dair çizilen robot resmin farz edildiğinden daha kapsamlı olduğu, Osmanlı araştırmalarında kullanılan metodolojinin değiştirilmesi gerektiği, geleneksel önyargılı yaklaşımların terk edilmesinin lüzumu ve Osmanlı iktisat tarihi hakkında yapılacak keşiflerin çok boyutlu olmasının zorunlu oluşu etrafında yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Genç, İktisat Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Sanayi Devrimi, Osmanlı İktisadı.

*Bu kadar uzun süre, üstelik ters istikametteki katastrofik de-
nebilecek değişimlere direnebilen bir düzenin tesadüfen ve
kendiliğinden oluşmadığı açıktır. Osmanlılar sanki kendile-
rinden önce gelip geçmiş devletleri yıkılmaya götüren muh-
temel tehlike unsurlarını dikkatle ayıklayarak yavaş yavaş,
bir heykeltraş sabrı ve titizliği ile adeta ölümsüz bir düzeni
inşa etmek istemiş gibidirler ve kendileri bunun farkında
idiler. Bu sebepten dolayı kendilerine “Devlet-i Aliyye-i Ebed
Müddet” adını vermekte, İslamî tevazularına rağmen tered-
düt etmemişlerdir.*

Mehmet Genç

Giriş

1990’LI YILLARDAN BUGÜNE, Osmanlı iktisat ta-
rihi üzerinde yapılan çalışmalar birkaç önemli noktayı dikkate al-
ma çabası etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu yoğunluk alanı, Osman-
lı iktisat tarihine geleneksel söylemlerin dışından bakmak; teori ek-
senli çalışmalar yapmak; onun yükselişi ve gerileyişi konusunda
esnek yorumlar getirmek; Osmanlı iktisat tarihini diğer bilim dalları
ile ilişkili bir biçimde incelemek; klasik beşli dönemlendirmeyi
ikame edebilecek dinamik bir dönemlendirme önermek ve sonuç-
ta karşılaştırmalı (*yatay/dikey*) yöntemle Osmanlı’yı analiz edebil-
me çabalarını içerir. Bunlara, Ranke’nin öncülük ettiği gelenekten
gelerek, tarihî incelemelerde nirengi noktası olarak alınan ve A. Si-
miand’ın, tarihsel analizden atılması gereken üç put (*birey, siyaset
ve kronoloji*) olarak yorumladığı inceleme tekniği ile Osmanlı eko-
nomisine hem Kıta Avrupası (*Akdeniz*) hem de Anglosakson (*Sana-
yi Devrimi*) merkezli bakış açılarının bir kenara bırakılma isteğini
de eklemek gerekir. Bu çabalarla örülü sözkonusu yoğunluk alanı-
nın bir kısmını aydınlatmayı başarmış ve halen başarıma çabası
içinde olanların sayısı çok fazla değil. Ancak bu bir avuç şövalye-
nin, cesaret ve zorluklarla dolu mücadelesi, tüm olumsuzluklara ve
geleneksel metodolojinin olanca yaygınlığına rağmen göz ardı edi-
lebilecek bir ehemmiyetsizlik kimliği taşıyor. Aksine, alışılmışı
meydan okumanın ve reformun öncüsü oldukları için kendilerine
atfedilen öneme ek olarak takdir edilmeyi de hak ediyorlar. Kuşku-
suz bu şövalyeler arasında da ünü yayılmış çok az simadan birisi
de, her fırsatta bilimsel bilginin doğasını vurgularcasına kendisini
hac yolunda bir karınca olarak niteleyen Mehmet Genç’tir. Bu ça-
lışma Genç’in içinde bulunduğu zorlu, engellerle dolu ve çetrefilli
bilimsel öykünün ayak izlerini sürmeyi amaçlamaktadır.

Ancak tek amaç bir biyografi çalışması yapmak değildir. Aksine, daha sofistike bir yaklaşımla Genç'in 60 yıllık çalışma serüveni boyunca ulaştığı düşünsel kavşak noktalarından süzülerek onun Osmanlı iktisat tarihi hakkındaki en temel problematikler karşısındaki düşünsel duruş örgüsünü çözümlemektir. Ancak bulgularına ulaşabilmek ve bunları analiz edebilmek için bu bulguların onun hayat hikayesine sıkı sıkıya bağlı olması nedeniyle özet niteliğinde de olsa Genç'in kısa hayat hikayesine değinilmiştir.

Bu türden çalışmalarda, hele hakkında inceleme yapılan kişinin bilimsel faaliyetlerini olanca hızıyla sürdürdüğü durumlarda, çalışmanın üç temel handikabın baskısı altında kalabilmesi kuvvetle muhtemeldir. İlki, yazıya konu olan kişinin içinde bulunduğu bilimsel anlama operasyonu sürekliliğini koruduğundan, çözümlenen düşüncelerinin değişmesi ve gelişmesi sonucunda, yapılan bu çalışmanın kadük kalmak gibi garip bir durumla karşılaşmasıdır. İkincisi ve daha vahimi ise; hakkında yazı yazılan kişi, yazar ve okuyucudan oluşan üçlü koordinat sisteminde bu yazının kaleme alınış amacının grafiği bozacak şekilde kırılmalara uğratılma ihtimalidir. Bu durumda yazının amacı, hiç de hedeflenmediği halde başka mecralara sürüklenebilecektir. Bir diğer handikap, okuyucunun bu çalışmada ortaya konulan düşüncelerin tamamının Mehmet Genç'e ait olduğunu sanma ihtimalidir. Her ne kadar, bu çalışmaya, Genç'ten esinlenilmeyen ya da onun çalışmalarının bir tür tefsirine dayanmayan yorumların dahil edilmemesi bağlamında özen gösterilmişse de, zaman zaman, çok az da olsa, Genç'in bulgu ve düşüncelerinin tefsir edilmesi ameliyesine girişilmiş ve dikkatli bir okuyucunun bunu anlayabileceği ümit edilmiştir.

Bu çalışma sözkonusu üç handikabı şimdiden göğüslemeyi göze alarak oluşturulmuştur. Üstelik hakkında yazılan kişi, bir iktisat tarihçisi olma vasfıyla örnek bir araştırmacı olarak kabul edilen Mehmet Genç olunca, bu satırların yazarının namluya sunduğu sadra kimsenin kurşun sıkmayacağı en azından yazarın güçlü bir tasavvurudur.

Bu yarı biyografi yarı literatür incelemesi tarzında hazırlanan bir nevi melez niteliğindeki çalışmaya neden Mehmet Genç'in hayatı ve özellikle çalışmalarının konu edildiğini, iktisat tarihiyle çok az da olsa teşriki mesaisi olmuş birine izah etmenin gereksizliği ortadadır. O, yalnızca bilimsel bulgularıyla değil, aynı zamanda bir bilim insanının içselleştirerek bir hayat tarzı olarak pratiğe aktarması gereken pek çok özelliğe sahip olmasıyla da böyle bir çalışmanın süjesi olabilmek bağlamında dikkatleri üzerine çek-

mektedir. Her ne kadar o kendini hac yolunda bir karınca gibi ni-telese de ve her ne kadar şunu söylemek yukarıda bahsedilen ikinci handikapla yüz yüze kalınması olasılığını güçlendirse de; *karınca hac'dan dönüş yolculuğuna artık koyulmuş görünmekte.*

Hac Dönüşü Bir Karınca: Mehmet Genç'e Dair

Mehmet Genç 1934 yılında, Artvin Arhavi'nin Kemerköprü Köyü'nde mütevazı bir ailenin 4'ü kız, 3'ü erkek 7 çocuğunun en küçüğü olarak dünyaya gelir. Doğduğu günlerde babası Ali Rıza Bey bir kan davası yüzünden yargılanmaktadır. Dava tam 4,5 yıl sürer ve bu zaman zarfında tutuklu kalan Ali Rıza Bey beraat edip serbest bırakılacağı 1938 yılına kadar, aynı koğuştta kaldığı medreseli bir âlimden Arapça, tefsir ve hadis gibi dinî ilimleri okur. Bu nedenle, doğumundan hemen sonra Genç, kendisini derin dinî sohbetlerin yapıldığı bir ortamda bulur.¹ Ortaokulu 1949 yılında Hopa'da bitirdikten sonra eğitimine maddî imkansızlıklar nedeniyle bir yıl ara veren Genç, parasız yatılı okulu sınavlarına girerek İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ni kazanır. Bu yıllarda, gelecekte kendisini içinde bulacağı tarih denizinin aksine matematik ve gramerden hoşlanır. Tarih dersinin, ülkemizde her öğrenciye itici gelen özelliği Genç'in de tarihe karşı merak duymamasının temel nedenleri arasındadır. Genç, o tarihlerde matematik ve gramere olan ilgisini, bu iki dalın fazla çalışma gerekmeksizin öğrenilebilmesine bağlar ve kendisinin o yıllarda az çalışmayı sevdiğini ifade eder. Ona göre o zamanlar anlatıldığı şekliyle tarih, tamamıyla birbirinden kopuk bilgilerin bir yığındır, bu nedenle de fazla çekiciliği yoktur. Ama bu düşüncesine rağmen gelecek onu, yoğun ve bir o kadar da meşakkatli olan tarih denizinde yüzebilmek gibi bir kader ile yüz yüze bırakacaktır. Fakat Genç henüz bundan habersizdir.

Arhavi'den İstanbul'a gelen Genç, bu gelişin kendisinde birkaç yüzyıllık bir sıçramaya neden olduğunu ve hemen fark edilemeyen bu sıçramanın birkaç sene sonra bir kültür şokuyla birlikte ortaya çıktığını anlar. Bu şok aynı zamanda onun ilgi alanlarının sosyal konulara, felsefe ve dine doğru kaymasının temel mimarlarından birisi olacaktır.²

Arhavi'den edinilmiş Moskof düşmanlığı ve milliyetçi duygular

1 Beşir Ayvazoğlu, *Siretler ve Suretler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 111-112.

2 Mehmet Genç, "Tarihçinin Mutfağı", (Atıla Lök ile Söyleşi), *Toplumsal Tarih*, XIII/75, Mart 2000, s. 46-49.

Genç'i, Haydarpaşa Lisesi'nde, hocası olmamasına rağmen, edebiyat öğretmeni olan H. Nihal Atsız'a yaklaştırdı. Bir süre sonra evine de gidip gelmeye başladığı Atsız'ın da tesiriyle tarih, felsefe ve edebiyat sahalarına ilgi duyar. Artık dinî duygularında fazla bir değişiklik olmamasına rağmen lise son sınıfta ırkçılığa meyletmiştir.³ Lise son sınıfa geldiği zaman matematiğin soyut yönlerini de hissetmeye başlayan Genç, matematik konusunda tereddüde düşer. Daha da önemlisi, okuyup ailesine bakmak gibi bir yükümlülükle yüz yüze kalması, matematik ve ailesi arasında bir tercih yapmasını gerekli kılar. Sosyal konulara karşı yavaş yavaş artan ilgisi de buna eklenince, kendisini Mülkiye sıralarında bulur.⁴ Bir ırkçılık taraftarı olarak Mülkiye'de konuyla ilgili yabancı literatürü okuması gerektiğinin farkına varan Genç, bunun için 2. ve 3. sınıflarda iki yaz boyunca Fransızca çalışır. Bir yandan Nietzsche ve Schopenhauer okur, diğer yandan Nietzsche'yi Almanca orijinalinden tahlil edebilmek için Almanca öğrenmeye kalkışırsa da bundan vazgeçer. Bir müddet sürdürülen bu ciddi okumalardan sonra ırkçılığın kendisini tatmin edecek bir ideolojik yol olmadığını anlayarak daha yumuşak ve savunulabilir bir milliyetçiliğe doğru düşüncelerini esnetir. Bunda, Mülkiye'deki geniş tartışma ortamının büyük rolü olur. Sezai Karakoç, M. Şevket Eygi, Ergin Günçe, Cemal Süreyya ve Orhan Duru bu tartışmalarda Genç'in tanıdığı simalar arasındadır.⁵

Yıl 1954'tür. Mülkiye yılları ona çok verimli bir entelektüel ortam sunmakla birlikte, Genç hala ilmi lezzeti algılayamamakta ve günlerce uğraşarak çözdüğü matematik problemlerinin kendisine verdiği hazzın ne olduğunu tanımlayamamaktadır. Bu tanımı yapabildiği ve ilmin hazzını aldığı ilk yer, bir burs için rapor almak üzere gittiği bir hastanede yaşananlardan kaynaklanmıştı:

“Mülkiye'nin son sınıfına geçtiğim zaman burs alma imkanım doğdu. Bir sağlık raporu almak için hastaneye gittim. Küçük bir film çektiler ve dediler ki sen tüberkülozsun. Bir yanlışlık oldu herhalde diye başka hastaneye gittim ve büyük film çektiler. Ben bir şeyin yok denmesini beklerken, doktor filme uzun uzun baktı, inceledi yüzü değişti. Büyük bir heyecanla gelin arkadaşlar diyerek, asistanlarını topladı ve bakan dedi, klasik, tipik bir tüberküloz, kitaplarda gördüğünüz tüberkülozun tipik örneği. O yıllarda tüberküloz tedavi ediliyordu ama tüberkülozun

3 Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 113-114.

4 Genç, “Tarihçinin Mutfağı”, s. 46-49.

5 Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 113-114.

tedavi edildiği bilgisi yaygın değildi, ben bilmiyordum en azından. Tüberküloz denince kurtuluşu olmayan bir hastalığa yakalandığımı düşündüm. Bu doktor dedim, 20-22 yaşındaki bir adama ölüm fermanını okuyor, fakat yüzünde müthiş bir heyecan var. Bu heyecan beni ilgilendirdi. Daha önce matematik seviyordum. Problem çözüyordum, haftalar, günler, aylar uğraştığım problemleri çözdüğüm zaman büyük haz duyuyordum, ama bu hazzın ne olduğunu doğrusu o zamana kadar bilmiyordum. Başkasının yüzünde bu hazzı, bir bilgi heyecanını ilk defa gördüm. İlmin tadına ilk defa o an vardım diyebilirim. Doktorun heyecanını çok değerli buldum. Yüzünde, kafasında bir modelin, bir formun, bir hipotezin gerçeğe tekabülünü keşfetmenin hazzı, heyecanı vardı. Sonra bana döndü dedi ki, siz de yatar iyi olursunuz, yattım, hakikaten ölenler arasından bu dehlizi geçtim, altı ayda kurtuldum.”⁶

Genç, hastalığı esnasında, tanıdığı en büyük ruhlardan birisi olduğunu söylediği Osman Y. Serdengeçti'nin getirdiği kitapları altı ay boyunca okudu. Mülkiye'de bir yıl kaybetse de yattığı esnada Unomuno, Doystoyovski, Çehov ve Gogol gibi yazarların kaleme aldığı eserlerin de içinde olduğu 200'e yakın eseri okuması onun kültürel yapısının şekillenmesinde⁷ ve yazdığı metinlerin özetinin bile çıkarılmasının neredeyse imkansız olacak derecede yoğun (*condence*) yazılabilmesinde gerekli olan altyapıyı hazırladı.

Bu ilginç tecrübe ve hastanede edebiyat okumaları ile geçen yıllar Genç'i ciddi bir entelektüel tatminsizlik içine sürükledi. Bu tatminsizlik içinde Genç, müzik, felsefe ve edebiyatın kendi kültürü içinde de var olduğunu düşündü. Heyecan duymaya başladığı başka kültürlerdi. Başka kültürler neydi? Medeniyetimiz neydi, biz kimdik ve başka kültürlerle aramızda nasıl bir ilişki vardı? gibi sorular sormaya başladı kendine. İşte bu kimlik problemi onu garip bir şekilde iktisat tarihine götürdü. Önceleri sosyoloji ile ilgilendi. Sosyoloji ile olan ilgisi sürerken Mülkiye'de açılan asistanlık sınavında kabul edilmeyen Genç, Ankara Vilayeti Maiyet Memurluğu'na girdi. Bu sırada Fransız Kültür Ataşeliği'nin verdiği sosyoloji bursuna başvurdu. Mülakatta yapmak istediklerini anlattı. O, bilgi sosyolojisi, zihin ürünlerinin sosyolojik, sosyal determinasyonlarını bulmakla ilgilieniyordu. Sorokin, Scheler ve Weber gibi yazarları okuyordu. Ataşelikten kendisine, bursun idare sosyolojisi alanında verildiği, forma böyle yazdığı takdirde kabul edileceği ancak Fransa'ya gidince istediği konuyu çalışabileceği söylenmesine rağmen o, forma kendi istediklerini yazdı ve reddedildi. İleride benzer bir

⁶ Genç, “Tarihçinin Mutfağı”, s. 46-49.

⁷ Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 113-114.

tavri doktora tezi çalışmaları sonucunda, kendi çalışmasından tatmin olmadığı için, doktora tezini yazmamak şeklinde, farklı bir mecrada sergileyecekti. Bu belki de Genç'in Türk bilim camiasındaki en güçlü antimakyavelist davranışları olarak kalacaktı. Bu tutumlar, Genç'in bilimsel doygunluğa ulaşma konusunda gösterdiği ilginin tezahürleri gibiydi. Bu tezahür aynı zamanda onun sonraki akademik yazma serüveninde de devam etti. Kılı kırk yaran bir titizlikle, mükemmeliyetçi ve teorik bulgulara endeksli yazılarının hacmi, iktisat tarihine yeni girmiş toy bir akademisyen için, şaşı bir bakışla, bu nedenle çok az görünecekti.

O sıralarda Genç, Şereflikoçhisar'a kaymakam vekili olarak atandı. Sık sık Ankara'ya gidip geldiği dönemlerde gazetede gördüğü bir ilan üzerine iktisat tarihi asistanlığı için İstanbul'a geldi. Okumakta olduğu Weber'in kendisinde bıraktığı etki bu başvuruda önemliydi. Bir sosyolog, hukukçu, teorisyen ve iktisat tarihçisi olan Weber, kendi deyimiyile tam da ona uygun bir model gibiydi. Sonuçta iktisat tarihi konusunda hiç bilgisi olmayan Genç, Ö. Lütfi Barkan'ın mülakatı sonucunda akademik hayata adım attı.⁸ Ancak yeni akademisyen dahil hiç kimse bunun bir kurtuluş ya da son olmadığının ciddi olarak farkında değildi. Genç, içinde bulunduğu hoş kumsalı çevreleyen okyanusun farkındaydı belki, ama bir gün onun enginliği içinde kulaç atacak iflah olmaz bir kaşif ve kendi kendiyile yarışa tutuşmuş bir yüzücü olacağını kestirememiş olmalıydı.

1958 yılında Genç'in hayatında başka önemli bir kırılma daha gerçekleşti. Çünkü aynı yıl tanıştığı F. Gemuhluoğlu'nun "Siz hiç birbirinizden ayrılmayın" yolundaki tavsiyesinin de etkisiyle olacak ki; Genç'in merhum Erol Güngör ile oluşturduğu sıkı dostluk hayatındaki en derin tecrübe oldu. Sıklıkla Marmara Kahvesi'nde buluşarak birçok entelektüelin de katıldığı sohbetlerde bir çeşit beyin fırtınası yaşadı Genç. Bu nedenle, yaklaşık 20 yılını birlikte geçirdiği E. Güngör 1983 yılında vefat ettiğinde Genç, zihninin yarısını kaybetmişçesine derinden sarsıldı.⁹

Genç 1962 yılında Ö. Lütfi Barkan'ın yanında doktora çalışmasına başladığı zaman Osmanlı iktisat tarihinin ikinci büyük problemi olarak yorumladığı -ki birincisi yükseliş ve daralmanın mucizevî niteliğinin anlaşılmasıdır- Sanayi Devrimi karşısında Osmanlı sanayinin durumunu yani farklı bir söylemle Osmanlı'nın neden bir sanayi devrimi gerçekleştiremediğini ve buna

⁸ Genç, "Tarihçinin Mutfağı", s. 46-49.

⁹ Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 120.

rağmen nasıl olup da Avrupa ile mücadele ettiğini araştırmaya yönelirken içinde bulunduğu zihni atmosferi şöyle açıklar:

“(…) Osmanlı dünyasına, önce bu ikinci problematiğe götürecek kapıyı aralamaya başladığım zaman amacım sanayi devrimine çağdaş olan Osmanlı sanayisini incelemektir. Batı’da meydana gelen değişimlere karşı gösterdiği tepkileri, uğradığı değişimleri incelemenin zahmete değer bir çalışma olacağını düşünerek araştırmaya başladım. O zaman Osmanlı tarihinin paradokslarla yüklü büyüklüğünden pek haberim yoktu. Masum bir doktora tezi olarak başladığım araştırmanın, bu tarihin paradokslarla bulanmış bir hayat macerasına dönüşecek bir uçuruma atlama demek olduğundan habersizdim.”¹⁰

Genç, önceleri Osmanlı arşivine girmeksizin uzun vadeli değişimleri teşhis etmeye yarayacak verileri bulmayı ümit ettiği yabancı dildeki seyahatname türü eserlerin pek çoğunu okumuş ve Osmanlı vakanüvislerinin belli başlı kroniklerini incelemiş fakat elde biriken verilerin kıymetli olsalar da, sadra şifa kabilinden de olsa bir tatmin edicilikten uzak olduklarını fark etmişti. Bunun üzerine, yaklaşık beş sene süren arayışının sonunda, kendisinden uzak durduğu ve fakat şimdi son ümit mercii olan Osmanlı arşivine girmeye karar verdi. Bu arada da, her doktora tezi yazan araştırmacının başına gelebilecek akademik bir formaliteyle, resmî doktora tez süresinin bitimiyle karşı karşıya kaldı. M. Genç, o ana kadar bulduklarıyla tezini hazırlayıp sunabilme ve çalışmasına bundan sonra devam etme imkanına sahip olmasına rağmen bu yolu tercih etmedi. O vakte kadar topladığı verilere dayanarak hazırlamak zorunda kalacağı metne “Bu benim tezimdir” demeyi içine sindirememişti. Çünkü eldeki malzeme, sorduğu soruların henüz hiçbirine cevap vermiyor, kurduğu hipotezlerin hiçbirini test etmeye imkan tanımıyordu. Böylece Genç, akademik unvan edinmeyi bir kenara itti ve zihnini meşgul eden meseleleri çözme yolunu tercih ederek Osmanlı arşivine girdi.¹¹ Tez çalışması sırasında istediği

10 Mehmet Genç, “Fahri Doktora Töreni Konuşması”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 359-360.

11 Erol Özvar, “Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, III/12, s. 145. Kendisini yakından tanımayanların, akademik unvanı yok diye itibar etmekte tereddüt ettikleri M. Genç, doktorasını tamamlamadığı için maaş bakımından kayba uğramış, bu yüzden ciddi sıkıntılar yaşamıştır. “Ama” diyor, “eğer ilmin tadını almışsanız, bunlar hiç önemli değil. Parasızlığa da katlanıyorsunuz, ilmin unvanlarda gizli olduğunu sananların istihfaflarına da”; bkz. Ayvazoğlu, a.g.e. s. 121.

sonuca ulaşamayan Mehmet Genç'e hocası Barkan, o güne değin yaptığı çalışmalarla yazabildiklerini yazarak tezini bitirmesinin uygun olacağı şeklinde bir öneri getirdiği zaman Genç şöyle düşünüyordu:

(...) ben buna razı olamıyordum. Sorduğum soruların hiçbirini cevaplandırmayan, hiçbir hipotezimi test etmeye imkan vermeyen bu yetersiz, hatta derbeder verileri bir araya getirerek herhangi bir açıklama ve genelleme ihtiva etmeyen, sadece tasvirle yetinen bir metni yazıp bu benim tezimdir demek istemiyordum. Bunca ümitle başladığım bir araştırmayı, zihnimi hiçbir şekilde tatmin etmeyen bir metinle noktalamak bana entelektüel bir intihar denemesi gibi geliyordu. Onun için, saygıda kusur etmeden, rahmetli hocamın tavsiyesini dinlemedim ve kötü bir metinle ara vermeden araştırmayı sürdürmeyi kararlaştırdım.”¹²

Mehmet Genç doktora çalışmasına başladığı zaman kendisine temel problematik olarak belirlediği şey, sanayi devrimi karşısında veya farklı bir söylemle modern iktisadî büyüme karşısında Osmanlı'nın durumunu açıklamaktı. Çalışmasını iki temel hipotezi ispat etme rotasında sürdürmeyi planlamıştı. İlk hipotez, uçan kuştan dahi vergi alan Osmanlı'nın, sanayinin bütün dallarından da vergi almış ve bunu kaydetmiş olduğuydu. İkinci hipotez ise, bu vergi gelirlerine ait uzun vadeli rakamların kullanılarak sanayi ve ekonominin vergilemeye tabi tutulan dallarındaki değişmelerle ilgili kantitatif verilere ulaşmak ve buradan hareketle modern makro büyüme (*sanayi devrimi*) ve Osmanlı ekonomisi ve sanayisi arasında bir ilişki kurmaktı. Birinci hipotezi doğrulamak nispeten kolaydı ve Genç bunu başardı. Fakat 3-4 yıllık bir çalışmayı kapsayan ikinci hipotezin ispatı mümkün olmadı. 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar 100-150 yıllık dönemi kapsayan çalışma sonucunda elde edilen serilerin küçük farklarla birbirini tekrarlayan rakamlardan oluştuğu ortaya çıkmıştı. Fiyatların yaklaşık 20 misli arttığı bir dönemde nasıl oluyordu da vergi geliri sabit kalabiliyordu! Bu, ekonomik pratiğin doğasına uygun görünmüyordu ve çözülmesi gereken ilginç bir bilmece gibiydi. Bu bilmeceyi çözmek için rotasını biraz değiştiren Genç belki de bu noktadan sonra bilgiye ulaşmanın gizemine kapılmış bir şekilde doktora tezinden yavaş yavaş uzaklaşıyor olmalıydı. Bu, J. Viner'in ifade ettiği, bir bilim adamının bilim

¹² Mehmet Genç, “Önsöz: Hac Yolunda Bir Karınca”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 22.

yapmasını motive eden iki unsurdan birinin, bilimsel merakın, diğerinden (*gösteriş yapma*), daha baskın ve belirleyici bir şekilde tezahür etmesinin sonucuydu. Ya da bu uzaklaşma Genç açısından kendi kendine, en azından bilimsel kimlik bağlamında dürüst ve tutarlı olabilmek için verilen bir savaşın başlangıç noktasını ifade ediyordu. Veya Genç, önceden belirlenmiş seremoniler içinde bilim yapabilmeyenin zorluğunu görmüş ve kendini bunlardan azat edebilmek için bir tercih kullanmış olmalıydı. Nedeni her ne olursa olsun bu, faydacı bir *homo economicus*un çok ötesine geçmiş, ideallerine sadık, cahili olduğu karanlık noktaları hep hatırında tutan ve hayatını anlamlandırma noktasında özgür bir ruhun yapabileceği zor bir karar operasyonuydu.

Doğrulanmayan ikinci hipotez çöpe gitmişti. Ancak Genç rotasını biraz değiştirerek vergi gelirlerindeki bu değişmezliğin nedeni ya da nedenleri üzerine eğilmeye başladı. Çözüm, yıllar alan çalışmalar sonucunda geldi. Değişmezlik, vergide iltizam sisteminden malikane sistemine geçilmesinden ve malikane sisteminin işleyiş mantığından kaynaklanıyordu. Bunlar kapsamlı bir makale ölçeğinde Genç tarafından kaleme alındı. Ancak Genç için problem yumağı yine de çözülmüşe benzemiyordu. Onun durumu, okyanus ortasında ana karayı bulmak için adadan adaya dolaşan, pusulasız ve rotasız bir denizcinin zor ama merak ve heyecan yüklü arayışı gibiydi. Rakamların neden değişmez olduklarını bulduktan sonra sıra, rakamların ilgili olduğu iktisadî faaliyetlerin reel hacimlerindeki değişimleri yansıtacak şekilde bu rakamların canlandırılmasının mümkün olup olmadığının test edilmesine gelmişti. Bu imkanın derecesi ve sınırları ayrı ve uzun bir makalenin konusu olarak ortaya çıktı.¹³ Genç'in deyişiyle bu makaleler onun yapmak istediklerinin yan ürünleriydi ve o, asıl varmak istediği noktanın heyecanını ve varlığını hep içinde hissediyordu. Nitekim o, çalışmalarını boyunca uğradığı başarısızlığı açıkça ifade

13 Bu çalışmalar için bkz: Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000. (Bu çalışma ilk kez *Türkiye İktisat Tarihi Sempozyumu-Metinler/Tartışmalar*, 1973, ed. O. Okyar-Ü. Nalbantoğlu, Hacettepe Ü. Yayınları, Ankara 1975, s. 231-296'da yayınlanmıştır). Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000. (Bu çalışma ilk kez *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, II/10, 1981, s. 33-77'de yayınlanmıştır).

ederken bunun kendisi için bir olumsuzluk olmadığını şöyle ifade eder:

“Benimki hakikaten bir başarısızlığın, daha doğrusu ele alınan problemin nasıl çözümsüzlüğe saplandığının hikayesi ile başlar. Düşünüyorum da, eğer tabiat bilimcisi, fizikçi veya biyolog olsaydım, bu tıkanmadan sonra yapılanların hiçbir değeri olmayabilir ve kitap muhtemelen çöpte olurdu. Ama tarih araştırmalarında bir problemi çözememe sürecinde oluşan bulgular da ekseriya önemli olabiliyor.”¹⁴

Tüm bunlar yapılırken Genç’in dikkatini, devletin ekonomi içindeki rolü çekmeye başlamıştı. Çalışmalar esnasında devletin ekonomiden aldığı paylar ve ekonomiye yaptığı katkılarla oynadığı rolün önemini ciddiye almanın gerekliliği ortaya çıkıyordu. Sonraki çalışma *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş* ismiyle bu rolün ortaya konulması için kaleme alındı. Teorik genelleme niteliğindeki bu ilk denemesi aynı zamanda kadim çöküş paradigmasını temelden sarsan söylemler içeriyordu. Yazılanların az olduğu 18. yüzyıla ilişkin olarak kaleme alınan bu çalışma, periyotlaştırmanın ve Osmanlı çöküşünü 16. yüzyıla kadar geri götüren görüşlerin aksine devlet kurumlarının ve ekonominin her sektörünün birbirinden farklı kardiyografik seyirler izlediğini şaşırtıcı bir şekilde ortaya koyuyordu. Genç bu çalışması ile aynı zamanda güdümlü bir ekonominin istikrarlı iktisadî büyüme ve erken sanayileşme için gerekli genel koşulları sağladığı sonucuna varsa da bu, Genç’in diğer dışsallıkların, özellikle de büyük çapta savaşın getirdiği maliyet ve kayıpların etkisinin boyutlarını ortaya koymuştu. İngiltere ile kıyaslandığında, büyük savunma giderlerinin, imparatorluğun kalkınma imkanlarını ciddi şekilde tehlikeye soktuğu, bu çalışma ile keşfedilmiş oluyordu.¹⁵

Devletin ekonomi ile ilişkisini bu somut tezahürlerin ötesine taşıyarak daha soyut ve genel bir çerçeveye yerleştirmek üzere analizi derinleştiren Genç, Osmanlı elitinin iktisadî hayatla ilgili tavırlarında anlaşılması paradoksal derecede zor unsurlarla karşı-

14 Mehmet Genç, “Mehmet Genç ile Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, I/1, 2003, s. 369.

15 Ariel Salzmann, “Mehmet Genç: İktisat Tarihçisi”, *Türk Tarihçiliğinde Dört Sıma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 139; Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 211–226. (Bu çalışma ilk kez *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, sy. 49, 1984, s. 51-61 ve sy. 50, s. 86–93’te yayınlanmıştır).

laştı. Bu paradoksal durumlar Genç'te, Osmanlı iktisadî dünya görüşünü anlamada son derece açıklayıcı üçlü teorik modeli oluşturabilmesi için ilk kıvılcımları ateşleyecekti. Sonuç çok belirleyici ve açıklayıcı idi. Osmanlı elitinin ekonomiye bakışı ile pratik, ekonomi ile din, çağın koşulları ile ekonomi ve devlet felsefesi ile ekonomi arasında kurduğu güçlü bağı ortaya koyan bu teorik model, Osmanlı'nın uyguladığı ve şaşılacak derecede mantık dışılık gösteren ekonomik kararların da anlaşılmasına yardımcı oldu. Sistemin robot modelini çıkarmada kapağı aralayan Genç, şimdilerde bu modelin dönüşümü üzerinde mesai sarf etmekte.

Mehmet Genç 1965'ten 1982'ye kadar İstanbul Üniversitesi Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde iktisat tarihi uzmanı olarak çalıştı. 1983'ten itibaren Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak iktisat tarihi ve tarih metodolojisi dersleri verdi. 1985-1988 yılları arasında TRT'de danışman olarak çalıştı ve aynı yıllarda TRT televizyonlarında çok sayıda kültür ve bilim sohbetleri yaptı. 1985–2002 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde yüksek lisans ve doktora düzeyinde tarih dersleri verdi. 1999'da emekliye ayrılan Genç halen İstanbul Teknik Üniversitesi ve Bilgi Üniversitesi'nde dersler vermekte ve çalışmalarına devam etmektedir. 2004 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'ndeki bir panelde “Bundan sonra Mehmet Genç ne yapacak, ne düşünüyor gelecek için?” şeklindeki bir soruya verdiği cevap manidardır. O, bu soruya “*çalışmaları sürdürmek*” şeklinde cevap vermiştir.

Statükoda Gedik Açan Yeniçeri: Mehmet Genç

İktisat tarihi literatürü layıkıyla incelendiği zaman, Osmanlı iktisat tarihi bağlamında girişte belirtilen önemli noktaların açıklanmasının ve Osmanlı tarihinin farklı bakış açıları ile masaya yatırılmasının gereği ortaya çıkar. Ancak bu işe eğilmek birkaç açıdan aşılması güç engellerle de kuşatılmış durumdadır. Bir kere farklı bakış açısı ile kadime meydan okumak alışılmışın dışında kalacağından; bu, kadime meydan okuyan bilim adamının yalnızlaşmasına ve hedef tahtasının merkezine yerleştirilmesine neden olacaktır. Bir başka açıdan, araştırmacının Osmanlı iktisat tarihi gibi devasa bir araştırma alanında çalışmasından dolayı ortaya çıkan donanım yetersizliğine eklenen ekip çalışmasının azlığı, arşiv kaynaklarına ulaşmada yaşanan zorluk ve Türk akademik çevrelerinde kariyer alabilmenin gerektirdiği pragmatik çalışma stili bu engellerden yalnızca bir kaçıdır. Mehmet Genç bunları aşmayı başa-

ran ender iktisat tarihçilerinden birisidir. Bu nedenle o, iktisat tarihini çevreleyen *status quonun* aşılmaz surlarında gedik açmayı başarmış bir akademisyendir aynı zamanda. Onun Osmanlı iktisat tarihindeki çalışmaları genel (*teorik-makro*) ve özel (*saha çalışması-mikro*) nitelikte çalışmalar arasında gidip gelebilecek düzeyde bir esnekliğe sahiptir. Yalpazenin bu iki ucunda da araştırma kaleme almak bir yana Genç'in surda açtığı asıl gedik, akademik çevrelerde aslında bilinen ama şu ya da bu nedenlerden dolayı bilimsel incelemelere fazla yansıtılmayan bir metodolojiyi pratiğe aktararak, kendinden sonrakiler için prototip olmasında ve yükselttiği çıta ile de sonrakilerin başarı derecelerini yukarıya taşımaları için ilk hamleyi yapmasındadır. Tüm yazılarında akademik mükemmeliyet ve kalite kaygısı taşıdığı net olarak görülür. Genç, problemden probleme hipotezler mezarlığından geçerek ilerlemeye çalıştığı yoldaki 40 yıllık maceranın zihnindeki izlerini ifade ederken, bu ifadede onun mükemmeliyetçi yazım tarzına karşı olan isteği açık bir şekilde yer alır:

“En basit, güncel, alelade ve somut bir veriden hareket ettiğim zamanlar dahil, daima daha genel ve soyut olana tırmanmaya çalıştım. Her zaman aynı yönü tutturamayıp, aşağıya düştüğüm durumlarda da istikamet olarak zihnimin gözü hep bu yönde oldu. Bunda matematik muhakeme tarzına olan hayranlığım kadar, bilimsel olanın, mutlaka genel ve soyut olması gerektiği düşüncesi amil oldu. Yazdıklarımı hizaya getiren en önemli leitmotiv'in bu olduğunu düşünüyorum. Bu, benim kuvvetle hissettiğim sübjektivitemdir.”¹⁶

Ancak Genç'e göre bunu başarabilmenin ve genel anlamda bilim yapabilmenin koşulu mutfaktan geçmektir. Bu görüş aynı zamanda Genç'in bilime bakış açısının da krokisini çizer. Ona göre kitaplardan ve makalelerden yola çıkılarak bilim yapmak mümkün değildir. Mutfaktan geçmek, bir bilimin bulgularını bilmek için değil, bilimin kendisini bilmek ve benzer veya benzemez başka bulgulara ulaşmak için zorunludur. Makale ve kitaplar buzdağının üstü gibidir. Buzdağının altında, büyük, karmaşık bir dünya vardır. Bu dünyanın büyük bölümü de mutfaktır. Bilimin usta çırak ilişkisi gerektirmesi de bundandır. Yabancı dil bilmek, okumak, çalışkan olmak, literatüre hakim olmak bir bilimi öğrenmeye, onu yapabilir olmaya imkan vermez. Bunun sebebi, usta çırak ilişkisinin ve mut-

16 Mehmet Genç, “Yaptıklarım Yapacaklarımın Yan Ürünüdür”, *Türk Tarihçiliğinde Dört Sıma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Tarih Araştırmaları Serisi I, İstanbul 2006, s. 144.

fakta çalışma geleneğinin yeterince oluşmamasından ileri geliyor. Bir buluşu öğrenmek değerli bir bilgidir, bu okunarak yapılabilir, ama Genç'e göre buna nasıl ulaşıldığını bilmek çok daha değerlidir. Bunun için önlüğü giyip mutfağa girmek gereklidir.¹⁷ Genç'e göre bu mutfak somutta arşivlerden başka bir yer değildir.

Genç, hayatının büyükçe bir bölümünü arşivin esrarengizliği içinde belgelerle boğuşarak geçirmesine ve arşiv verileriyle kantiye edilmiş, en azından desteklenmiş çalışmalara itibar etmesine rağmen, onun kendi çalışmalarının bir ayağı sürekli iktisat teorisi alanında durmuş ve iktisat teorisi ile ilişkili çalışmalara itibar etmiştir. Bu nedenle Genç, H. Carr gibi düşünür ve tarihî bir olgunun ancak belirli bir hipotez veya kavrama göre inşa edilebileceğine inanır. Ona göre nasıl ki mimarî projesi olmadığı zaman bir bina inşa edilemez, edilse bile işe yaramaz, aynı şekilde teorik bir tasavvur olmadan, belirli bir hipotez veya modele dayanmadan, sadece arşiv hammaddesinden tarihî bir olgunun inşası mümkün olmaz.¹⁸ Ancak buna rağmen Genç'in hiçbir düşünce dizgesinde arşivin önemi ihmal edilmez. Ona göre Osmanlı arşivi, atalarımızın nasıl yaşadığını, neleri, nasıl ve ne kadar ürettiğini, neler düşündüklerini, ne tür problemlerle karşılaştıklarını ve bunları çözmek üzere hangi kurumları geliştirmiş olduklarını bize bütün zenginliği ve ayrıntıları ile anlatan verilerle dolu büyük bir hazinedir. Bütün bu verilerin yalnız Türkiye'nin değil, Osmanlı sınırları içinde yüzyıllarca kalmış olan Balkan milletleri ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin tarihi için de sözkonusu olduğu düşünüülürse, arşivimizin uluslararası değerinin büyüklüğü daha iyi anlaşılır.¹⁹ Genç'e göre aynı zamanda Osmanlı arşivi, İslam medeniyet dünyasının yegâne sistematik arşividir. İslam'ın doğuşundan bu yana geçen 1400 yıla yakın tarihi içinde çeşitli düzeylerde pek çok siyasi örgütlenme ve devlet gelip geçmiştir. Ancak bunların hiçbiri Osmanlı arşivi ile karşılaştırılabilecek zenginlikte sistematik ve entegre bir arşiv bırakmamıştır. Bu bakımdan İslam medeniyeti hakkında edebî-fikrî eserlerden sağladığımız çok kere şekli ve nazarı bilgilerin ötesinde, bir İslam toplumunun nasıl bir sosyal ve iktisa-

17 Genç, "Tarihçinin Mutfacı", s. 46-49.

18 Mehmet Genç, "İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", *Sosyoloji Yıllığı*, İ.Ü. Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, Baykan Sezen ve Türk Sosyolojisi, Baykan Sezer'e Armağan, yay. haz. Erkan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul 2004, s. 288.

19 Genç, "İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", s. 291-292.

dî düzeni gerçekleştirdiğini, ne gibi problemlerle karşılaştığını, bu problemleri çözmek üzere ne tür zihni ve maddi kaynakları seferber ettiğini, hangi kurumları geliştirdiğini, İslam'ın ideal tasavvurlarını ne ölçüde gerçekleştirebilmiş olduğunu ve zaman içinde nasıl bir değişme süreci sergilediğini araştırmak, analiz etmek ve anlamak için başvurulabilecek yegane kaynağı oluşturması Osmanlı arşivinin değerini evrenselleştiren belki en önemli özelliğidir.²⁰ Ancak bu zengin kaynağa rağmen Genç'e göre Türk tarihçiliğinin bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Bu eksikliğin tarihte saklı kalmış en önemli nedeni vakanüvisliğin resmî bir memuriyet olarak ihdas edilmesinden sonra yazılanların sadrazam ve padişahın sıkı kontrolüne maruz kalmasıyla eserlerin muhteva ve yorum bakımından gittikçe fakirleşen bir gelenekselliğe gömülerek, yeknesak ve sıkıcı bilgilerin birer koleksiyonuna dönüşmesindedir. Modern dönemdeki en önemli eksiklikler ise Genç'e göre, Türk tarihçiliğinin kendini millî sınırlar içine hapsederek zaman ve mekan bakımından gelişme gösterememesi; muhteva bakımından son derece dar ve çoğu geleneksel kalan konuların sınırları içine hapsolmuş bulunması; bilim tarihi, teknoloji tarihi ve sosyal tarih gibi alanlarla ilişki kurmaması ve sonuçta tarih formasyonunun sosyal bilimlerin diğer alanlarına karşı kapalı olmasıdır.²¹

M. Genç'in, yazdıklarını soyut ve genel yazma isteği ile yazılanları arşiv verileriyle mutlaka kantifiye etme çabasının yazma esnasındaki mükemmeliyetçilikle birleşimi, M. Genç'in 40 yılı aşan çalışma temposu sonucunda ortaya çıkan ürünlerin, Türkiye'nin akademik koşullarından kaynaklanan yanlış bir şartlanma nedeniyle sayıca son derece az gibi algılanmasına yol açan garip bir olumsuzluğu da beraberinde getirdi. Bu, Genç'i hiç rahatsız etmemesine rağmen, kaliteyi göz ardı eden ve bilimin doğası ile bir bağ kurmayı henüz başaramayanlarca zaman zaman göz önüne alınmasına rağmen fazla itibar görmeden bir kenara itildi. E. Özvar'a göre M. Genç, yaptığı çalışmaların bir kısmı istisna edilirse, ya bir kongre ve sempozyum, ya da seminer yoluyla, diğer bir ifade ile çalışmalarını önce sözlü anlatımı tercih ederek ortaya koymuş olması enteresan bir noktadır. Bu, bir anlamda büyük emek

20 Genç, a.g.m., s. 292.

21 Mehmet Genç, "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 352 ve 356. (Bu çalışma Sevil Atauz (der.), *Türkiye'de Sosyal Bilimler Araştırmalarının Gelişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara 1986'da yayınlanmıştır).

harcanarak inşa edilen bir modelin ya da arşiv verileriyle test edilmiş hipotezlerin dinleyiciye ya da okura deyim yerinde ise interaktif bir usulle aktarılma çabası veya endişesi olarak anlaşılabilir. E. Özvar'a göre, bu usul bir rastlantı bile olsa, yazara, uzun zaman boyunca üzerinde çalıştığı ve inşa ettiği açıklama modelleri karşısında dinleyici veya okurun reaksiyonunu tespit etmek, ya da tersinden düşünülecek olursa kendi düşünce ürünleriyle karşındakini test etmek fırsatı tanımıştır. Bunun da gerisinde Genç, ortaya koyduğu yargılarında matematiksel kesinlik ve zarafete ulaşma endişesi kadar Alman idealist geleneğinin tesiriyle perfeksiyonizme varma amacı taşır gibidir.²²

Yukarıda vurgulanan garip olumsuzluğun bir başka nedeni de M. Genç'in yazılarının bir kategorizasyon özelliği taşımasıdır. Onun yazıları, yazılarında kullandığı dil ve iktisat tarihine bakışının çalışmalarına yansımaları o derece öznellik gösterir ki, yazılarını Osmanlı iktisat tarihi literatüründeki Marksist, ottomanist ve liberalist bakış açılarının ve ideolojik kalıplı literatürün hiçbirine dahil etmek mümkün görünmez. Hazır ideolojik kalıplar üzerinden analiz yürütmeyi tercih etmeyen Genç, her çalışmasında başvurduğu, hipotez-teori-model sürecinde, kendi iktisat tarihi anlayışına da uygun olarak kantifiye edilmiş olanların muteber olması gerektiğine inanarak, çalışmalarında bir cümle kullanarak ileri süreceği bir argümanı bile arşiv verisiyle kantifiye etmek ya da desteklemek yolunu seçer. Bu nedenle yazılarının özetini çıkarmak, herhangi bir yabancı dile çevirmek ve dikkatli okumaksızın iktisat teorisi ve sosyoloji ile olan ince bağlantılarını ve ifade ettiği gerçekliği anlamak oldukça zordur.

Pekiye ama tüm bu motiflerden hareket ederek çalışmalarını kaleme alan Genç'in, daha da genel anlamda iktisat tarihine bakışı nasıldı? Bunu saptamak için onun tarih, iktisat ve son tahlilde iktisat tarihi hakkındaki düşüncelerini çözümlenmek gerekir. Onun iktisat tarihi anlayışı *Tarihçi Okul*, *Annales Okulu* ve *Kurumcu İktisat*'ın ileri sürdükleri argümanların Osmanlı iktisat tarihine uyarlanmış sentezi gibidir. A. Salzmänn da Genç'in çalışmalarını değerlendirirken iktisadî düşünce tarihine ince göndermeler yapar. Ona göre Genç'in Osmanlı tarihine yaklaşımında D. North'un deyimiyle *iktisadî düşünce tarihini anlamamızı sağlayacak analitik bir çerçeveye temin etmek* amacıyla kuramsal açıklığı en az North kadar arzuladığını unutmamamız gerekir.²³ Salzmänn bizim yukarıda ifade

22 Özvar, a.g.m., s. 144.

23 Salzmänn, a.g.m., s. 136.

ettiğimiz, Genç'in bakış açısının üç ekolün bir sentezi gibi olduğu yargısına biraz farklı yaklaşır ve Genç'in çalışmalarının *Kurumsal- cı İktisat* alanıyla ilgili olabileceğini ifade eder. Genç bu anlamda, devletin sosyal kalkınma için bir araç olduğuna inanan ve diğer sosyal bilimlerden hiç çekinmeden yararlanan Veblen ve Commons gibi kurumcularla, Williamson gibi hem piyasa uygulamalarını yönlendiren kurum ve kuralları, hem de devletin ekonomik kalkınmadaki rolünü incelerken sosyolojinin bulgularını reddeden ve sosyal bilimlerin temelinde yatan varsayımları düzeltme iddiasında olan iktisatçıların arasında, bu iki ucu telif etmeyi başaran bir iktisatçıdır. Salzman'a göre Genç'in, bütünsel analizin gerekliliğine duyduğu inanç ve devlet politikaları ile bireysel eylemlere yön veren tarihsel ilkelerin tesisinde sosyolojiden yararlanma arzusu, bir taraftan eski *Kurumcu İktisat*'ı hatırlatmaktadır. Öbür taraftan sözleşme ve girişim üzerindeki siyasî kısıtlamalarla ilgili araştırması doğrudan *Yeni Kurumcu Teori* ile ilişkilidir.²⁴

Genç önce tarihin ne olduğunu saptamaya çalışarak tarih ve iktisat arasındaki ince ilişkiyi ortaya koyar ve buradan iktisat tarihine ulaşan bir rota çizer. Ona göre tarih deyince iki şey hatırlanır. Biri, yaşanmış, olup bitmiş olaylar. Diğeri de bu olaylar hakkında tarihçilerin meydana getirdiği bilgiler. Tarih denildiği zaman bunlardan hangisinin kastedildiğini anlamak kolay değildir. Ayırım yapmak için denenen yollar, epistemolojik bir problem nedeniyle başarılı olmamıştır. Tarih denildiği zaman, yaşanmış olan tarih hakkındaki bilgiler sözkonusudur. Bilinenlerin dışında kalan geçmiş, Kant'ın numen'i gibi ulaşılması, erişilmesi mümkün olmayan bir alandır. Epistemik aletlerle yakalanabilen kısım, tarih bilgisi içinde yer alır. Tarihçi ise, geçmiş, yaşanmış olanı, geçmişten kalan kalıntılara bakarak, kalıntılar üzerinde çalışarak olup bitmiş geçmişin nasıl olmuş olabileceği hakkında tasavvurlar geliştirir, inşa eder, açıklama ve yorumlamaya gayret eder.²⁵

İktisat tarihi ise iktisadın ve tarihin karışımından doğmuş melez bir bilgi dalıdır ona göre. Tarih geçmişe, iktisat ise bugüne ve geleceğe yönelik disiplinler olduğundan, iktisat tarihi, birbiri ile uzlaşması zor ve giderek zıtlık derecesinde farklılaşan bu iki kutup arasında gerilmekte ve bunu aşmak için kutuplardan kâh birine kâh ötekine yönelme eğiliminde olmaktadır. Yönelme, diğerin-

24 Salzman, a.g.m., s. 137.

25 Mehmet Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi", *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 329-330.

den kopma derecesine vardığı zaman, iktisat tarihi Genç'e göre hayatî bir tehlike içinde bulunur.²⁶ Genç ileride ifade edileceği gibi iktisat tarihi konusunda getirdiği sentezci yaklaşımla zıtlık derecesinde farklılaşan ve gerilen bu iki alanı barıştırmak gerektiğinin zorunluluğunu vurgular. Çalışmalarında da zaten bu iki yakası bir araya gelmeyen karşıtlığı ustalıkla sentezleyerek iktisat tarihinin nasıl çalışılması gerektiğinin örneklerini sunar.

Genç, iktisat tarihi ve iktisadın karşılıklı olarak çok sıkı ilişki içinde olduğunu düşünür. Ona göre, iktisat tarihinin, iktisadın bugün için yaptığı, iktisadî değişkenler arasındaki ilişkilerle etkilerdeki düzenlilikleri ve yapıları ortaya çıkarma ameliyesini, bu değişkenlerin geçmişteki oluşumları için yaparken iktisat teorisinde geliştirilen kavram, hipotez ve modelleri dikkate almadan başarılı olma imkanı bulunmaz. Bu, iktisat tarihi için vazgeçemeyeceği bir hayatîyet kaynağıdır. Bu kaynaktan koparsa, iktisat tarihi anlamsız bir veri yığını haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. İktisatta aksi düşünceler olsa bile, iktisat da iktisat tarihinden kopamaz. Çünkü iktisadın, bugününü ve geleceğini anlayıp teorileştirmeye çalıştığı ekonominin kendisi, sürekli değişen nitelikleri ile sonuçta tarihî bir varlık alanıdır.²⁷

Genç'e göre konu geçmiş olunca, iktisat tarihinin tarihin yöntemlerini de kullanmaması düşünülemez. İktisat tarihi, tarihin bulduğu teknik ve usulleri kullanmak suretiyle verilerini kendisi bulup inşa etmeye mecburdur. Zira kuracağı model ve hipotezleri ikinci elden çalışmalardan çıkarması zor ve hatta imkansızdır. İktisat tarihçisi bunu yapmadığı takdirde teorik tasarımları olgudan mahrum, şematik tekrarların totolojisi içine hapsolür. Sonuçta, iktisat tarihi model ve hipotezini oluştururken geçmişin fenomenler okyanusuna dalmak ve buna ek olarak tarihî bir olgu inşa edebilmek için teorik bir tasavvura, belirli bir hipotez veya modele dayanmak zorundadır.²⁸ Bunun için Genç'e göre tarihçinin görevi görüldüğünden daha zordur. Ona göre tarihçi, yaşanmış olanların zihinlerden kâğıtlara geçen bölümünden, yani arşivlerden yola çıkarak ve yaşanmış olanların çok küçük bölümünü oluşturan, tavşanın suyunun suyu gibi bize intikal eden kalıntılardan neler olup bitmiş olduğuna ulaşmaya çalışır. Bu, tarihçinin çok zorlu ve meşakkatli bir iş karşısında olduğunu göstermektedir.

26 Genç, "İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", s. 287.

27 Genç, a.g.m., s. 287.

28 Genç, a.g.m., s. 287-288.

Aynı zamanda, Genç'in bakış zaviyesine göre, iktisat tarihinin bulguları da klasik tarihin muamma gibi kalan birçok problemini aydınlatıp açıklamada önemli yardımlar sağlar. Zira savaş, buhran, darbe vb. makro olaylarla münferit gibi duran pek çok olay iktisadî tekabülleri ile ilişkilendirildiği zaman anlam kazanır.²⁹ Genç'e göre, iktisat tarihi ampirik araştırmada ilerledikçe başka disiplinlerle de ilişkiye girmek zorundadır. İktisat tarihi ekonomik konularda derinleştikçe, bunları etkileyen nüfus, sosyal yapı, kültürel değerler, siyasî sistem gibi alanların verilerini de kullanmak zorundadır. Bunun için demografi, sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi, hatta fen bilimlerinde bilgiye ihtiyacı vardır. Verilerin analizi için bilgisayar ve istatistik yöntemlerine de gereksinim duycaktır. Bu nedenle araştırmaları hakkında yürütebilmek için iktisat tarihi kaçınılmaz bir şekilde grup çalışmasına da muhtaçtır.³⁰ Genç iktisat tarihinin diğer bilim dalları ile ilişki içine girmesi gerektiği düşüncesini ileri sürerken bir yandan *Annales Okulu*'nun düşüncelerine, bir diğer yandan da *Eski Alman Tarihçi Okulu*'nun iktisat konusundaki düşüncelerine yaklaşan bir tavır sergiler.

Genç'in bu yaklaşımları için yapılabilecek küçük bir tefsir işlemi ile onun iki düşünsel özelliğine ulaşmak mümkün olur. İlki Genç'in iktisat tarihini tanımlarken durduğu menzilin yeri, ikincisi ise onun kullandığı metodun rengi ile ilişkilidir. Şöyle ki:

Genç'in iktisat tarihi tanımı, şaşkınlık uyandıracak bir bakış açısının ürünüdür. Çünkü onun tanımı, iktisatçılar ve tarihçiler arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı birbiriyle barıştıran bir arabulucu gibidir. Genç'in iktisat tarihi tanımının bir yandan L. Price ve N. B. Grass'ın tanımlarına, diğer bir yandan da J. R. Hicks'in ve J. N. Keynes'in iktisat tarihi tanımlarına yaklaşarak bunları sentezleyen bir çizgi izlediği görülür. Genç'e göre iktisat tarihi, *iktisadın bugün için yaptığı, iktisadî değişkenler arasındaki ilişkilerle etkilerdeki düzenlilikleri ve yapıları ortaya çıkarma ameliyesini, bu değişkenlerin geçmişteki oluşumları için yapan daldır*. Price'a göre iktisat tarihi, *tarihsel olayların arkasındaki nedenler ve sonuçlar dizisi arasındaki ilişkileri belirlemek ve ortaya çıkarmak*, Grass'a göre ise; *iktisadî olayların zaman içinde sıralanması ve bu sıralamadaki neden sonuç ilişkilerinin ortaya çıkartılarak tarihteki iktisadî olayların neden meydana geldiğini açıklamaktır*.³¹ Her

29 Genç, a.g.m., s. 288.

30 Genç, a.g.m., s. 288-289.

31 Orhan Kurmuş, *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 16-17.

üç tanımda da ortak olan yön, tarihteki iktisadî sayılabilecek olguların nedenleri ve sonuçlarının açıklanmasıdır. Ancak Price'ın vurgu yapmadığı fakat Grass'ın vurgu yaptığı *iktisadî olaylar* kavramı konusunda M. Genç *iktisadî değişkenler* kavramını kullanır ve bu sayede hem iktisat tarihi ile iktisat teorisi arasında hasar görmüş olan köprüyü yeniden tesis eder, hem de Grass'a yöneltilen, hangi olayların iktisadî olaylar olarak yorumlanması gerektiği eleştirisinden de kendi tanımını kurtarır.

Price ve Grass'ın tanımından biraz olsun ayrılan Genç'in tanımı, Hicks'in tanımına yaklaşan bir görüntü çizer. Hicks'e göre iktisat tarihi, *geçmiş çağların uygulamalı iktisadı, uygulamalı iktisat ise çağdaş dünyanın iktisat tarihidir*. Hicks'in iktisat tarihçilerini kızdıracak olan bu pejoratif içerikli tanımına bir başka tanımla J. N. Keynes de destek verir. Keynes'e göre iktisat tarihi, *iktisat teorilerinin yargılarını tarihsel açıdan sınamaya yardımcı olan bir alandır*. Bu tanımlar iktisat tarihçilerini kızdırdığı kadar, iktisat tarihçileri tarafından, hem iktisadın kıstaslarını iktisat tarihine dayatan hem de iktisat tarihini, iktisat teorisinin geliştirdiği teorileri test etmesine imkan sağlayacak bir veri toplayıcısı haline getirme çabası olarak görülen tanımlardır.³² Genç'in yaptığı bu iki grup arasındaki karşıtlığı birleştirmek suretiyle iktisat tarihçileri ve teorilerinin amansız çatışmasını sentezlemek olmuştur. Genç, iktisat tarihinin geçmişteki iktisadî değişkenler arasındaki ilişkileri incelemesi gerektiğini ifade ederken bir yandan tarihsel boyuta; bu değişkenlerin iktisat teorisinden ödünç alınması gerektiği ile de iktisat teorisine gönderme yapmıştır. Böylece iktisat tarihine, melez bir biçimde de olsa, hareket özgürlüğü alanı açmış ve Hicks'in *geçmiş çağların uygulamalı iktisadı* deyimini olması gereken yerine göndermiştir. Genç'in tanımının özünde tarih bilimi ve onun teknik usullerinin kullanılması gerektiği zaten yer almaktadır.

Genç'in analizlerini yaparken izlediği yöntem ilk bakışta yalnız tündengelim gibi görünür. O, kendi 40 yıllık araştırma geçmişini *hipotezler mezarlığı* olarak nitelerken, örtük bir biçimde, çalışmalarını bu yönetime göre kurguladığının sinyallerini verir. Onun çalışma süreci hipotez, kantifikasyon, teori ve teorinin testi sonucunda ulaşmak mümkün oluyorsa bir modele ulaşmak şeklinde özetlenebilir. Genç'in araştırmalarında izlediği bu rota, *tündengelim ve tümevarım* arasında ilkin tündengelimini izini sürmektedir. O, önce iktisat teorisine bağlı olarak belirlediği değişkenlere

32 Kurmuş, *a.g.e.*, s. 17-20.

dayanarak hipotezini oluşturur ve sonrasında bu hipotezi kantifikasyon yaparak ispatlama yoluna gider. Ancak her şeye rağmen Genç, metodoloji konusunda da sentezci tavrını sürdüren bir çizgi izler. Tümdengelim yönteminin soyutlaştırıcı, genelleyici ve zaman içinde operasyonellikten uzak sonuçlar ortaya çıkardığını iyi bildiği için hipotezlerin kantifikasyonu ve test edilmesinde ikincil olarak tümevarıma yönelir. Her ne kadar ilk aşamada tümdengelimle başvursa da, tümevarım ile hipotezlerin doğrulanmasının mümkün olmadığı durumlarda hiç çekinmeden onları çöpe atar. Bu anlamda Genç'in hem tümdengelim hem de tümevarım yöntemini uygulayarak metodolojik bir düalizmi kullanmayı tercih ettiğini söylemek doğru olur.

Ancak Genç'in bu metodolojik tutumu, onun iktisat tarihine bakışı ile sanki paradoksal bir ilişki içinde gibidir ve Genç'in metodoloji konusunda, iktisat tarihine bakışının tam tersine, neden yalnızca W. Whewell ve R. Jones gibi *İngiliz Tarihçi Okulu*'nun tümevarım yöntemini benimsemediği tartışmaya açık olmakla birlikte, çözümlenebilir niteliktedir. Genç'in bu tutumunu onun çalışma sürecindeki tercihlerinden çıkarmak mümkündür. O, arşivin karanlık dehlizlerinden damıttığı verilerle bir sonuca ulaşmak yerine (*tümevarım*), iktisat teorisinin, aralarında bir korelasyon bulunduğunu ispatladığı iki değişken arasındaki bu korelasyonun ispatına yönelmeyi tercih etmiştir ki, bu onun hem bilim, hem matematiksel kesinlik hem de zorla savaştırmaktan aldığı entelektüel zevk anlayışına uygundur. Genç'in yalnızca tümevarımı tercih etmemesinin bir başka nedeni, onun çalışmalarından açıkça ortaya çıkar. Bu, onun iktisat teorisi ve tarihini biraz önce ifade edildiği şekliyle sentezleme çabasıyla uyumlu bir davranıştır. Çünkü o, hipotezlerini kurarken yani tümdengelim izlerken, iktisat teorisinin bulgularına ve teorik modellerine itibar etmekte, bunları arşiv verileriyle kantifiye ederken, yani tümevarımı kullanırken de arşiv verilerine ve dolayısıyla tarih bilimine ve onun kullandığı modellere itibar etmektedir. Yani Genç, bu yaklaşımı ile tanım alanındaki sentezci bakış açısını metodolojik alana da taşıyarak kadim çatışma problemini çözmek ister ve bunu kendi yaptığı çalışmalara da yansıtır.

Genç'in bahsedilen bu zaviyelerden kaleme aldığı literatürü ona özgü yazma stilini içselleştiren bir bütünlük de oluşturur. Kalemdeki bu stil, isimsiz bir makalenin Genç'e ait olup olmadığını anlamaya imkan verecek derecede güçlüdür. Cümleleri ve bu cümlelerde itina ile seçilmiş kelimeleri bir senkron oluşturur ve bir sen-

fonu gibi, sürekliliklerden oluşmuş bir ritim sunar. Bu nedenle yazılarındaki her bir cümle, arkası demirden bilgi bloklarıyla takviye edilmiş duvarın görünen yüzü gibidir. Devrik cümle yapısının son derece sınırlı olduğu ve ağırlı terminolojiden uzak bu yazı stilinde Genç, her kelime ya da kavramı tam da ifade ettiği anlamı taşıyacak biçimde yerli yerince kullanır. Bu nedenle onun çalışmalarının kısaltılması, özetlenmesi, cümle kurgularının adapte edilerek bir başka çalışma içinde yorumlanması imkansızca yakın derecede zordur. Cümlelerinde seçtiği fiiller ihtimalden uzak bir kesinlik ifadesi taşırlar. İhtimal özelliği taşıyan fiiller ise yok denecek kadar azdır. Bu ise, söylenenlerin ya da yazılanların mutlaka uzun birikimler ve incelemeler sonucu ulaşılan yargılar olduğu konusunda şüphe bırakmaz. Genç'in cümleleri ve bu cümlelerde seçtiği kelimeler o derece yerli yerindedir ki, onun cümlelerinin ifade ettiği anlamı başka bir cümleyle ifade etmeye teşebbüs eden sonuçta yine Genç'in kurguladığı cümleye ulaşmak gibi bir gariplikle yüz yüze bırakır.

Genç'in yazdığı yazıları, yenmesi ve yutulması mümkün olmayan bir demir leblebi gibi yazmasının nedenleri çoktur. İlk neden onun Fransızca, İngilizce, Osmanlıca ve pek tabii ki Türkçeye olan hakimiyetinde aranmalıdır. Bu hakimiyet onun mülkiye yıllarından beri yaptığı ve o dönemlerde yoğunlaşan anlaşılması güç felsefi, tarihî ve sosyolojik metinleri okumasıyla da yakından ilişkilidir. Hayatı boyunca içinde bulunduğu çevrelerin entelektüel düzeyinin yüksekliği bu yazım stiline katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu yazı stiline ortaya çıkmasında Wagner'in bestelerinin etkisi bizzat Genç'in kendisi tarafından ifade edilir. *Alman Romantik Opera* tarzının zirvesini temsil eden Wagner'in besteleri ve kaleme aldığı eserlerindeki derinlik, yaptığı müziğin derinliklerine nüfuz etmesi ve tüm eserlerini en ince ayrıntılarına kadar düşünerek kaleme alması ile taşıdığı mükemmeliyetçilik özelliği, Genç'in çalışmaları esnasında karşılaştığı en zor problemlerin çözümünde onun muhayyilesine yeni alanlar açar ve düşünce gücünü geliştirir. Onun bakış açısından, bir yazar ancak Wagner gibi yazdığı zaman yazmalıdır. Genç, zor yazmasıyla tanınır. Ancak bu, sadece yazılan bilimsel metinler için sözkonusu olup önceden bahsedildiği gibi onun yazma konusunda taşıdığı mükemmeliyetçi bakış açısının sonucudur. Her bir cümleyi ayrı ayrı işler, eleştirileri alır, defalarca yargılarının arkaplanındaki destekleri gözden geçirir. Yazdığı makaleleri birkaç bilim adamına tashih ettirir, onların eleştirilerini dinler ve bu eleştirilerin haklılığını tartışarak yazısını gerekiyorsa hiç çekinmeden değiştirir. Yine de bilimsel çalışmanın

doğasını içselleştirmiş olduğundan, yayın aşamasına gelen yazıları bile onun için mükemmeliyet arz etmez. Bunlar, onun imzası olan eserlerin ve konuşmaların vazgeçilmez ve hissedilir özellikleridir. Bu nedenle Türk iktisat tarihine yaptığı çok açılı katkının büyüklüğü ve önemi bu alana adım atan her araştırmacı tarafından hemen dikkati çeker ve farkına varılır.

Kaotik Bilgiden Teoriye Bir Kaşif

Osmanlı iktisat tarihi alanında herkesin üzerinde cesaretle kalem oynatamayacağı çok sayıda konu vardır. Osmanlı'nın nasıl ve hangi saiklerle bu derece büyük bir organizasyonu tesis ettiği; etnik unsurların çokluğuna, sınırlarının genişliğine ve tarihin gördüğü sayılı büyük dönüşümlerle birlikte emperyalizm çağını yaşamasına rağmen nasıl bu kadar uzun süre ayakta kalabildiği, neden bir ekonomik sıçrama gerçekleştiremediği ve kurduğu organizasyonun temel ilkeleri ya da iktisat zihniyetinin nelerden oluştuğu bunlardan yalnızca bazılarıdır. M. Genç gibi, tüm hayatını bu alana adanmış olanlar dahi bu konular üzerinde matematiksel kesinlikle konuşmaktan bilinçli olarak kaçınmakta, teorilerinin yanlışlanabilme olasılığını göz önünde bulundurarak ancak kendi birikimleri ile çözümlayebildiklerini okuyucuya aktarmayı uygun görmektedirler. Genç, kendi araştırma alanını bu türden sorunlu ve hacimli konularla örgülerken ve yaptıklarını yapacaklarının bir yan ürünü gibi takdim ederken, yapmayı düşündüklerini kesinlikle gizlemez. Nitekim Özvar'a göre Genç 40 yıllık arşiv mesaisiyle vardığı noktada, araştırmacıları üzerinde eğilmeye davet ettiği ve kendisinin de amacı olan, Osmanlı tarihinin üç temel problematiği üzerinde önemle durur. Bunlardan ilki, nasıl olup da Osmanlı'nın, 14. yüzyıldan 17. yüzyılın sonlarına kadar, nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından kendisinden en az 4-5 kat büyük olan Avrupa'ya karşı, Avrupa kıtası içinde ilerleme ve genişlemeyi sürdürebilmiş olmasıdır. İkincisi, son derece gelişmiş bir Avrupa karşısında Osmanlı Devleti'nin, nasıl olup da Avrupa'daki genişleme hızına yakın bir tempo ile geri çekilebilmesidir! Üçüncü problematik ise -ki bu Mehmet Genç'in kadim meselesidir- Osmanlı sisteminin Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirememesi nedenleri ve sanayi devrimini gerçekleştirememiş olmasına rağmen bu kadar uzun süre Batı'ya karşı nasıl direndiğidir?³³

Bu üç temel problematiğin özellikle üçüncüsü üzerine eğilen Genç, kendini yıllardır meşgul eden bu problematik konusunda

33 Özvar, a.g.m., s. 154.

son noktayı koymamış olmasına rağmen çalışmaları süresince Osmanlı iktisat tarihinin hayatıyet arz eden meselelerine ışık tutacak açıklamalar geliştirdi ve sonuçta belki de çalışmalarının başında ulaşmayı hiç hesaplamadığı *Osmanlı elitinin zihni koordinat sistemi* şeklinde tanımladığı modelle Genç'in çalışmaları sırasında paradokslar yumağı gibi görünen Osmanlı elitinin ekonomiye yönelik uygulamaları da açıklık kazanmaya başladı.

Genç'in çalışmaları sonucunda ulaştığı ilk önemli menzil, Osmanlıların ekonomiye bakış açısını da yansıtan ve *provizyonizm*, *fiskalizm* ve *tradisyonalizm* olarak bilinen, birbiri ile döneme ve koşullara göre değişen ağırlıklarda birleşerek uygulamaları uzunca bir süre yönlendiren üçlü teorik modeldir. Genç'in pek çok yerde incelenen bu modeli her ne kadar ortaçağın klasik organizasyonlarında var olan ve orijinalitesi olmayan bir uygulama gibi görünse de; bunun Osmanlı iktisat politikalarını açıklamada kullanılması ve Osmanlı iktisat sisteminin bu ilkeler sayesinde bir bütün olarak algılanabilmesi Genç tarafından sağlanmıştır. Kaldı ki bu üçlü model, bir ahtapot gibi ekonomik kararların pek çoğunu kuşatmakta ve onları yönlendirmekteydi. Bu ilkeler aynı zamanda, Osmanlıların neden merkantilist politikalar izleyerek rasyonel bir kapitalist gelişme içinde; emek, sermaye ve fiyatlar üzerindeki kontrolleri kaldırarak pazar mekanizmasını tesis etmek, yatırımları, istihdamı ve ihracatı artırmak yönünde seçim yapmadıklarının, aksine neden avarız, mirî mubayaa, tağşiş, müsadere, narh, ihraç gümrük vergileri gibi araçlarla ithalatı artıran, üretimin miktar ve kalitesini denetleyen ve hatta zaman zaman düşüren ve bütçe açıklarının kronikleşmesine seyirci kalan nitelikte paradoksal ve anlaşılması güç politikalarda ısrar ettiklerinin de mantığını açıklamaktaydı. Hatta M. Çizakça'ya göre bu modeli Osmanlı dışına taşıyarak, aynı coğrafyada yaşamış olan Roma ve Bizans medeniyetlerinin ekonomik politikalarını çözümlemek için kullanmak bile mümkün görünüyordu.³⁴ Çizakça bu modelin tarihte diğer devletler tarafından kullanıldığının ve sistem içindeki rolünün aksine modelin kapsayıcılık gücüne vurgu yapmaktaydı.

E. Eldem, kendi iktisat tarihi bakışının, Genç'in bu bulgusu ve çalışmaları sayesinde iki önemli kırılmaya uğradığını belirtir. Bunlardan ilki, moda olan, Osmanlı'nın kapitalizmin yörüngesine girerek inhitata uğradığı fikrinin M. Genç tarafından sorgulanarak, aksinin

34 Murat Çizakça, "Mehmet Genç ile Beraber İktisat Tarihi Çalışmalarında Bir Otuz Beş Yıl", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sıma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Tarih Serisi I, İstanbul 2006, s. 99-107.

ortaya konulması ile oluşan kırılmadır. İkinci kırılma ise Genç'in bulduğu üçlü teorik modelde yatmaktadır. Eldem'e göre bu model, Osmanlı iktisadındaki bazı olguların işleyiş mekanizmasını, paradoksal ve karmaşık ekonomik uygulamalarını rahatlıkla izah edebilmektedir.³⁵ Eldem, aynı zamanda, bu kurgunun iki açıdan sorgulanması gerektiğini vurgulamayı da ihmal etmez. Birincisi, bunun yaygın olarak Osmanlı dışı dünyada da kullanılıyor ve biliniyor olmasıdır. Bu açıdan bu model yalnızca devletin reayaya karşı takındığı altürüst tavrın yansıması olarak değil aynı zamanda sistemin devamı için reaya üzerinde bir kontrol aracı olarak da yorumlanabilmeye müsaittir. İkincisi ise bu modelin pratikte hangi oranda uygulama alanı bulduğuyla ilgilidir. Nitekim Eldem'e göre bu ilkelerin kuram ile pratik arasında kalmış olması muhtemeldir.

Modelin, Osmanlı yönetimi tarafından ideolojik bir aparat olarak kullanılmış ve ortaçağın pek çok devletinde benimsenmiş olduğu şeklindeki eleştirel bakışa ilk açıklama Salzmänn'dan gelir. Salzmänn'a göre her ne kadar M. Genç bu ilkeleri tabiatları bakımından esasen muhafazakâr olarak görse de, yani kurumsal ve siyasi statükoyu muhafaza etmeye yaradıklarını düşünse de, ideolojinin her şeyi belirleyici olduğu yanılışına kapılmaz.³⁶ Salzmänn'a göre, bahsedilenin aksine Genç, kurumlar veya kurallar ile iktisadi performans arasındaki bu ilişkiyi basit bir denklem, en uygun örgütlenme biçimini diğerlerinden eleyerek ayıran, büyük ölçüde Darwinci bir mekanizma, doğrudan bir sebep sonuç ilişkisi olarak görmek yerine, kurumlar, hukuk/siyaset ile uzun dönemdeki fiilî iktisadi performans arasındaki ilişkinin küresel koşullar göz önüne alınarak değerlendirilmesini önerir. Yani sonuçta Vebelin'in *Eklenerek Artan Nedensellik* kuramının farklı bir şeklini uygun görür.³⁷ İkinci açıklama Genç'in kendisinden gelir. Üçlü teorik kurgusunun Osmanlı dışı dünyaya doğru genelleştirilmesi Genç'in aynı anda hem sevinmesine hem de biraz üzülmesine neden olur. Çünkü o, yazdıklarını Osmanlı dünyasına, sadece onu anlamaya hasretmiş ve onun dışına taşırmamaya özen göstermiştir. Bu konuda içine düştüğü ikircikli yapıyı şöyle ifade eder:

“(...) çünkü genelleyci yorumların bir bölümü, çalışmalarımın Osmanlı dışına da uygulanabilirliği ile alakalı mültefit nitelikte iken, bir başka

35 Edhem Eldem, “Mehmet Genç'in Osmanlı Klasik Sistemini Algılayışı”, *Türk Tarihçiliğinde Dört Sıma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Tarih Serisi I, İstanbul 2006, s. 109.

36 Salzmänn, a.g.m., s. 138.

37 Salzmänn, a.g.m., s. 138.

bölümü de madalyonun öbür yüzüne ışık tutarak, Osmanlı dünyasını ağyarını mani mükemmeliyeti ile açıklamakta yetersiz kalacağını ifade ediyor. Soyutlama ve genellemede, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan mahrum kalma tarzında, ölçüyü biraz kaçırmış olup olmadığını ciddi olarak tekrar düşünmem gerekecek diye düşünüyorum.”³⁸

Genç'in *provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm* şeklinde geliştirdiği üçlü teorik model onun genele ve soyut olana tırmanma arzusu sonucunda keşfettiği bir bulgudur. Bu bulgu uzunca bir süre devam eden çalışmalar sonucunda karşı karşıya kalınan ve açıklanması güç paradoksal ekonomi politikaların açıklanabilmesi için yaklaşık 10 yıllık bir çalışma ve tefekkürün ürünüdür. Genç, bu ünlü bulgusuna ulaşma sürecini şöyle anlatır:

“Devletin ekonomi ile ilişkisini bu somut tezahürlerinin ötesine geçerek daha soyut ve genel bir çerçeveye yerleştirmek üzere analizi biraz daha derinleştirdikçe Osmanlı elitinin iktisadî hayatla ilgili tavrında anlaşılması paradoksal derecede zor unsurlarla karşılaştım. Bu tavırların sadece bizim bugünkü kavramlarımıza değil, kendi çağlarının gerçeklerine, rakiplerindeki uygulamaya, görebildiğim ve anladığım kadarıyla bizzat Osmanlıların ihtiyaçlarına ve nihayet inandıkları değerlere de aykırı düştüğü, üstelik kendi içinde tutarsızlıklarla dolu olduğu ortaya çıkıyordu. Bu derece garip, anlaşılmaz ve çelişkili bir tavır mozayliğini bize ulaştıran belgelerde onların bu özellikleri ile ilgili bir tartışmanın hiçbir izine rastlanmaması da, ilgi çekici bir bilmece karşısında olduğumu düşündürüyordu. Aldıkları kararlarla ilgili en küçük ayrıntıları bile titizlikle kağıda geçirmekte kusur etmeyen Osmanlı bürokratlarının bu konudaki suskunluğunu anlamak da mümkün görünmüyordu. Osmanlıları mantık dışı davranan insanlar gibi düşünmemize imkan olmadığına şüphe yoktu. Dünyanın bildiği sayılı büyük değişmelere sahne olduğu bir çağda, bütün bu değişmelere de direnerek, yaşatmayı şaşılabileceği derecede uzun bir süre başarmış olan Osmanlı elitinin, benzeri az bulunan bir meritokrasi içinde, çağımızın kıstaslarına göre IQ'su 140'tan aşağı olanı kapıcıbaşılıktan yukarıya çıkarmayacak derecede zekaya verdiği değeri ile günümüzde sıradan bir tarihinin bile fark edebileceği bu gariplik ve çelişkileri idrak edememiş olmasına ihtimal verilemezdi. (...) İşte bilmeceyi çözmek için 10 yıl araştırdım ve düşündüm. Neticede Osmanlı elitinin iktisadî hayata karşı çelişkili görünen bu tavırlar mozayliğini anlamlı bir bütün olarak kavramamızı mümkün kılacak, en genel ve asgari boyutları ile zihni koordinat sistemini sade bir model halinde bir makale ölçeğinde ifade ettim.”³⁹

38 Genç, “Yaptıklarım Yapacaklarımın Yan Ürünüdür”, s. 143-144.

39 Genç, a.g.m., s. 143-144.

Genç, bu paradoksal yapıların en dikkat çekenlerinin, Osmanlı'da dış ticarete istisnalar dışında ihraç yasaklı-ithal serbestili bir politika izlenerek bunun 1838 gibi geç bir tarihe kadar sürdürülmesi, pazarlık gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde bile kapitülasyon politikasını kabul etmesi, koruması ve sistemin temel unsuru olarak yerleştirmesi ve 17-19. yüzyıllar arasında ziraat ve bir kısım ticaretin dışında kalan bütün iktisadî faaliyet dallarında her türlü mal ve hizmet üretiminin belirli zümrelerin tekelci hakimiyetine tahsis edilmesi olarak belirtmektedir.⁴⁰ Genç'in eserlerine bağlı kalarak bu paradokslara devletin ekonomiye müdahalelerini (narh, kârların belirlenmesi, üretim faktörlerinin kontrol edilmesi ve müsadere gibi) eklemek gerekir.

Genç'e göre Osmanlılar provizyonist idiler. Bu ilke genel olarak ekonomide verimliliğin düşük, ulaştırmanın zor ve pahalı aynı zamanda mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği artırıcı olmaktan çok düşürücü etki yaptığı objektif şartları altında iktisadî faaliyete tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Bunda iktisadî faaliyetin amacı insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir. Bu hedefi gerçekleştirmek için Osmanlı ziraatta mirî arazi sistemini uygulamış, ihracatı sınırlayarak ithalata yol vermiş,⁴¹ sınaî üretimde ise esnaf örgütlenmesini desteklemiştir.⁴²

40 Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 55-58. (Bu çalışma ilk kez *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 13-25'te yayınlanmıştır).

41 Özellikle stratejik ürünlerde ve ihracı memnu olarak belirlenen mallarda, üretim sonrasında önce üretimin yapıldığı kazanın, kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra ordu ve sarayın ihtiyaçları giderilmeye çalışılır, bunlardan arta kalan mallar ise İstanbul'a gönderilerek bu dev şehrin ihtiyaçlarına tahsis edilirdi. Daha sonra ise kalan malların imparatorluk içinde ihtiyacı olan bölge ve şehirlere, belirli iç gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından götürülmesine izin verilirdi. Yurt içi ihtiyaçların tamamı karşılandıktan sonra, kalan mal varsa (*marjinal faydası toplum için sıfır olan*) bunun ihraç edilmesine izin verilirdi.

42 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 45-46, (Bu çalışma ilk kez *Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1988-1989, İÜEF Yayınları, İstanbul 1989, s. 175-185'te yayınlanmıştır).

Genç'e göre gelenekçilik ise, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme, değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığında, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişme-yi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir. Genç'e göre:

“Bütün bu karar, ilişki ve kurumlar, teknolojik değişmenin, büyümenin, gelişmenin yahut en genel ifadesi ile ilerlemenin hiçbir şekilde sözkonusu olmadığı, düşünülmediği ve tabii beklenmediği bir ortamda sözkonusuydu. Bu sebepten de değişmeleri için bir neden yoktu. Daha doğrusu, değişmemeleri idealdi. İlerleme, kötüden iyiye yahut az iyiden çok iyiye doğru, önü açık, kademeli bir değişme fikrine de hiçbir şekilde zihinlerinde yer yoktu. Evren hakkındaki temel doktrinlerinde, yani dinin yapısında buldukları modeli sosyo-ekonomik dünyaya da uygulamakta, yansıtmakta tereddüt etmiyorlardı. Yani hakikat, tıpkı dinde olduğu gibi, sosyo-ekonomik dünyada da tekti, buna karşılık yanlışlar sonsuzdu. Yanlışların okyanusunda tek olan hakikati, nasıl dinde ve doktrinde Allah vahiy yoluyla vermişse, bir ölçüde o vahiy uyararak yerleştirilen gelenek ve tecrübelerle oluşan sistemin unsurlarını da tıpkı dindeki tek hakikat gibi sınımsız muhafaza etmemiz gerekir diye düşünüyorlardı. Buna da kısaca gelenekçilik diye isim verebiliriz.”⁴³

Ancak aynı zamanda:

“Gelenegi, gelenekçilikten ayırmak gerekir. Gelenekçilik çeşitli düzeylerdeki geleneklerin bir demet halinde sürdürülmesine ait tutarlı ve sistematik bir tutumu ifade eder. Gelenekler korunmalıdır çünkü bunlar denenmiş iyilerdir, değişme ise kötüdür düşüncesi Avrupa'da da geçerli idi. Ama modern zamanların başından itibaren ilerleme fikri doğup geliştikçe önce, değişmenin iyi olabileceği, yavaş yavaş da değişmemenin kötü olacağı inancı benimsenmiş ve yerleşmiştir. Bu zihin iklimi Avrupa'da bir kez oluştuktan sonra herhangi bir değişme iyi sonuç vermediği hallerde bile, onu atıp yerine eskiyi değil de, diğer bir değişmenin ikame edilmesi geçerli olmaya başlamıştır. Buna değişme gelenegi de diyebilirsiniz. (...) Osmanlı'da durum farklıdır. Burada gelenek, hukukî yaptırım gücüne kavuşturulmuş kurallar bütünüdür. İktisadi hayatın herhangi bir alanında gelenekten sapma, bir değişme meydana geldiği takdirde, ona uyum sağlamak üzere yeni değişmelere

yol verme yerine, değişmeyi ortadan kaldırarak eskiyi geri getirme iradesi hakimdir.”⁴⁴

Üçüncü ilke fiskalizm ise hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısımaya yönelik çalışmaları da zikretmek gerekir.⁴⁵ Genç’e göre fiskalizmin mantığı şu idi. Sistemin yaşaması, onu yaşatacak güçlü bir organizasyonun devamıyla mümkün olabileceği için, devlet ve onun adına hareket edenlerin iktisadî kaynaklar üzerinde kesin söz hakkı olduğunu düşünüyorlardı. Bu tabii olarak, toplumda ihtiyaçlar skalasının en üst noktasına yerleştirdikleri devlet ve temsilcilerinin, toplumun diğer katmanlarında olduğu gibi, sadece yaşamasını değil, aynı zamanda çok güçlü ve etkili olmasını sağlayacak bir ayrıcalıklı kaynak tahsisini de içeriyordu. Genç’in *Osmanlı fiskalizmi* diye ifade ettiği ilkenin özü bu idi.⁴⁶

Bu noktada Genç’in yoğun bir biçimde kurguladığı bu üçlü model biraz daha ayırıştırmak ve ekonomik sistemin diğer unsurlarıyla olan ilişkisini ortaya koymak gerekmektedir.

Provizyonizm ülke içinde mal arzını mümkün olduğunca yüksek tutarak bir yandan reayanın darlık içinde olmamasına, diğer yandan ülke içindeki fiyatların makul düzeyde düşük tutulmasına yardım etmekteydi. Bir diğer yandan ise zaten teknolojik zayıflık, verimlilik düşüklüğü, pazar ve paranın kıt olması, ulaşımın zor ve pahalı olması gibi nedenlerle balıksırtı dengede duran üretim hacminin azalarak piyasaların sönükleşmesi ve dar olan pazarın daha da daralması önlenmekteydi. Provizyonizm ve fiskalizm birbiri ile sembiyotik bir ilişki içindeydi. Ülke ekonomisinin %80’lere teka-bül eden kısmının ziraî ekonomiden oluşması Osmanlı’nın en büyük vergi kaynağı olarak bu sektöre işaret ediyordu. Her ne kadar,

44 Genç, a.g.m., s. 48. Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadî Görüşünün Klasik Prensipleri ve Temel Değerleri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 82. (Bu yazı ilk kez *Osmanlı İmparatorluğu’nda Zanaat Ahlak İktisat İlişkisi* başlığında Yapı Kredi Kültür Merkezi Salı Toplantıları-Kültür Mirası, İstanbul 1994’te yayınlanmıştır).

45 Genç, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, s. 50.

46 Genç, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri”, s. 70.

istisnalar dışında, ziraî ekonomiden, merkezî hazineyi besleyen külliyetli bir vergi akışı sözkonusu olmasa da, izlenen adem-i merkeziyetçi ziraî ekonomi politikası ile ziraattan alınan vergiler, bu vergi kaynakları (*mirî topraklar*) merkeze mâl edilene kadar, devlete en büyük malî yükü oluşturacak olan tımarlı sipahilerin finanse edilmesini sağlayarak merkezî yönetimin çok büyük bir malî külfetle yüz yüze kalmasına engel olmuştu. Bu, Genç'in fiskalizm ilkesinin ikinci ayağı olan, masrafların azaltılması politikasının, imparatorluğun tamamına yayılmış bir şekilde izlenmesinden başka bir şey değildi. Devlet provizyonist uygulama ile aslında fiskalizme yol vermekte ve onun işlemlerini kolaylaştırmakta idi. Fiskalizmin gelirleri artırmaya endeksli birinci ayağı ile de merkezî bürokrasinin ve sistemin belkemiği olan merkezî ordunun finansmanının kesintisiz devamı zaten sağlanıyordu. Tüm bunlarla birlikte, Osmanlı yönetici elitleri, yaşadıkları çağda adem-i merkeziyetçi bir politika izlenmeden Osmanlı hacmindeki bir ülkeyi siyasî ve ekonomik olarak yönetmenin imkansızlığını biliyor olmalıydılar. Çünkü Osmanlı büyüklüğündeki bir ülkeyi bugünkü anlamda merkeze bağlı bürokrat ve askerî bir kitleyle yönetmek, onca etnik gruba, teknolojik ıkkelliğe, parasal ilişkilerin darlığına, ulaşım zorluğuna ve sınırların esnekliğine rağmen mümkün görünmüyordu. Devlet böylelikle vergi gelirleri ile kaynakları arasındaki ilişkiyi tesis ederek aradan çekilmekte, bununla hem büyük bürokratik masraflardan ve formaliteden kurtulmakta hem de etnisiteye, coğrafyaya, bölgenin ekonomik ve iklim yapısına göre pragmatik ve pratik bir yönetimi tesis etmiş olmaktadır. Ancak devlet bu sistemin iki hassas sütun üzerinde ayakta durduğunu biliyordu. İlki, tam da provizyonizm ve fiskalizmin kesişim kümesi olan üretimi ve dolayısıyla geliri maksimize etme ilkesiydi ki bu nedenle provizyonizm ve fiskalizm üzerinde ısrarla durdu. Yani, üretimin artırılması her açıdan gerekli ve zorunluydu. İkincisi ise bu bölgelere atanacak her türlü yöneticinin en azından kendi inisiyatifini kullanırken, merkezin titizlikle üzerinde durduğu eşitlik, adalet, reaya zulmedilmemesi gibi ilkelerini zedelemeksizin görevini sürdürmesiydi ki, Osmanlılar bunu meritokratik bir zihniyetle, her türlü yöneticiyi ancak o alandaki liyakat, deneyim ve devlete olan katkısına göre atamak şeklinde çözüme kavuşturdular. Peki, ama böyle bir organizasyonu, değişmesine izin vermeksizin korumak Osmanlıların bir tercihi olmasına rağmen, pratiğe geçirmek Osmanlıların bulduğu bir yöntem miydi? Bu soru için devreye gelenekçiliğin ikinci ilkesi girdi. Osmanlılar insanlık ortaçağının hemen bütün organizasyonlarında

ziraâ üretim alanında farklılıklarla da olsa benimsenen, toprakları ordunun önemli bir kolunu oluşturan personele dağıtma (*tevcih*) ilkesini benimsediler. Ancak insanlığın mirası olan bu uygulamayı tıpkı dilde, mimarîde, şiir ve musikîde olduğu gibi çok büyük bir esneklikle kendi dinlerine ve temel değerlerine uygun olacak bir şekilde, sisteme monte etmek için öznelletirdiler. Kaldı ki tam bu noktada, Genç'e göre de onlar kendi yönetim ve devlet felsefelerinden emin bir şekilde, çeşitliliğe bir bela olarak değil ve fakat bir renk olarak bakıyorlardı. Bu renkliliğin bir bela ve ülke için bir sorun oluşturmayacağından son derece emindiler. Onlar, belirli ekonomik ve sosyal istekleri tatmin edilmiş bireylerin etnik kimliğini ön plana çıkararak bunu devlete karşı kullanmak yerine bu bireylerin merkezin ideallerine ekleneneceğini bilen psikoloji mühendisleriydiler aynı zamanda. Ayrıca kendisine bu konuda hiçbir baskı gelmeyen bir bireyin de etnik bilinçle hareket etmesi anlamsız ve normalde birey tarafından hissedilen bir şey değildi.

Kapitülasyon uygulaması ve Osmanlıların çok geç tarihlere kadar kaldırmamakta ısrarlı davrandıkları iç gümrükler de bu modelin pratiğe geçirilmesinde kullanılan araçlardı. Genç, açık biçimde kapitülasyon politikasında ısrar edilmesinin nedenini, yaşamak için gerekli olan ticaretin ülke içinde yoğunlaştırılması isteğine bağlar. Ona göre, aynı zamanda Osmanlı'nın uluslararası ticarete girmesinin önünde bizzat Batı tarafından konulmuş bazı engeller bulunmaktaydı. Avrupalıların bağınazlığından dolayı Osmanlıların Londra'da, Paris'te gidip ticaret yapması son derece zordu. Bu durumda onların tüccarlarının gelmesine izin verildi. Çünkü Osmanlı'nın amacı büyük tüccarlar meydana getirmek değil aksine yaşamak için gerekli olan ticarî hizmetleri görmek idi.⁴⁷

Genç'in düşünce dizgesinde örtük bir biçimde kapitülasyonlar ile üçlü teorik model arasında başka bağlantılar da vardır. Maliyet ve fiyat farklılığının olmadığı, kalitenin farklılaşmadığı, kitle üretiminin sözkonusu olmadığı ve ülke içi üretimi olumsuz etkileme ihtimali çok az olan malların ithalata konu olmasının ancak, ülke içinde zaten arzu edilen arzı artırma etkisi olabilirdi. Bu nedenle kapitülasyonlar provizyonizmin bir aracı olarak kabul edilmiş olmalıydı. Bu politika reyanın arzu ettiği malları bulmasına yardımcı oluyordu. Mal bolluğu, fiyat düşüklüğüne neden olurken (*ucuzluk*) arzın talep karşısında yetersiz kaldığı dönemlerde de üretim ve tüketimi dengeleyici bir görev üstlenecekti. Buna ek

47 Genç, "Osmanlı'da Devlet Toplum ve Ekonomi", s. 21.

olarak, en azından yenileşme dönemine kadar, Osmanlı ekonomisinin büyük oranda kapalı aile ekonomisi biçiminde örgütlenmesi ve pazara yönelik üretimin çok küçük kalması, kapitülasyonlar aracılığı ile ülkeye gelen malların ancak büyük şehirlerin gereksinimlerini karşılamasına imkan sağlıyor, bu malların ülke içine sızararak manifaktür üretimi olumsuz etkilemesinin de önü tıkalı bulunuyordu. Ancak kapitülasyon politikasında çok geç tarihlere kadar (1861) ısrar edilmesine rağmen Osmanlı yönetimi ticaret sektörüne gereken ilgi ve önemi vermeyi ihmal etmedi. Çünkü ticaret sektörü sistemin merkezinde konuşlanmış bulunan üçlü modelin özellikle provizyonist ve fiskalist ilkeleri ile yakından ilişki içindeydi ve onları desteklemekteydi. Ticaret Osmanlı toplumunda önemli idi ve yönetici elit tarafından da destekleniyordu. Dolayısıyla ticaret istenen bir şeydi. Genç'e göre:

“Bir İslam toplumu olarak Osmanlılar, ticarete değer veriyorlardı. Tüccarlar sosyal mertebede köylü, esnaf hatta bir kısım askerî zümre mensubunun da üzerinde prestije sahiptiler. Ticaret takbih edilen, küçümşenen değil, aksine istenilen, övülen ve korunan bir faaliyet idi. Vergilendirme sisteminde ticaret, az vergi ödeyen, baskıya değil, himayeye mazhar bir sektördü. Ziraat ve madencilğe oranla vergi yükü daha düşük düzeyde idi. Ticarete ve tüccara gösterilen bu olumlu tavır, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün iki temel prensibinden, provizyonizm ve fiskalizmden kaynaklanıyordu. (...) Osmanlı ticaret dünyası bu iki prensibin teşkil ettiği çifte amacın koordinatında oluştu. Devlet, hem gelirini ve dolayısı ile maddî gücünü, hem de genel refaha olan katkıları ile de manevî gücünü artırmanın bir vasıtası olarak gördüğü içindir ki ticareti sürekli alaka ve desteğe mazhar tutmuştur.”⁴⁸

İç gümrük uygulaması da, Osmanlı'nın coğrafi bölünmeye gidecek, ilkin her bölgenin kendine yetebilmesini sağlamak, sonrasında ise üretilen malların, fiyat farklılığından faydalanılarak yüksek kârlara konu olabilecek şekilde fiyatların yüksek olduğu bölgelerde satılmasına engel olmak mantığına dayanıyordu. İç gümrük uygulaması ile bölgesel bölünmeye gidilmesi ve aynı zamanda, üretim faktörlerinin *ihtiyaç-üretim miktarı* dengesini sağlayacak şekilde bölgesel dağılımını gerçekleştirmek ve üretim azlığı riskini bir çeşit karantinaya almak amaçlanmaktaydı. Bir bölgedeki gıda

48 Mehmet Genç, “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 205-206.

yetersizliği ne yüksek kârlara ne de diğer bölgelerin bu olumsuzluktan etkilenmesine neden oluyordu. İç gümrük rejimi provizyonizmle de yakından ilgili olarak, merkezî yönetimin her bölgenin kendine yeten bir denge içinde bulunması fikrinin tezahürüydü. Bu nedenle ancak bir bölgedeki üretim miktarı belirli ihtiyaçları karşıladıktan sonra başka bölgelerde satıma ya da ihraca konu olabiliyordu. Bu Osmanlı'nın iktisada bakışı ile de uyumluydu. Ticaret yaşamak için gerekliydi, kâr elde etmek için değil. Bu nedenle pazar mekanizması ancak birinciye hizmet edecek şekilde ve hacimde işlemeliydi. Devlet hemen devreye girerek, sistemin muhafızı olarak bir bölgede bozulan ekonomik dengeyi eskiye döndürme gayreti içinde oluyordu. Bu nedenle iç gümrükler de provizyonizme açılan uygulamalardan birisi idi.

Genç'e göre bu model içinde Osmanlı sanayisinin özellikle kırsal kesimde neden gelişme imkanı bulamamış olduğunun saklı ayrıntılarını da görmek mümkündür. Osmanlı sanayisi 18. yüzyılda Batı'nın askerî meydan okuması ve ticaret talebinde ortaya çıkan belirgin artışın tesiriyle biraz olsun değişmeye başlamadan önce sanayi imalat niteliğinde de olsa şehirlerde konuşlanmıştı, ancak kırsal kesimde pazar için üretim yapma ve bu sayede gelişme imkanına ulaşamamıştı. Genç'e göre kırsal sanayi daha önceki dönemde de vardı, ama pek gelişme imkanı bulamamıştı. Bunda klasik Osmanlı iktisadî sisteminin, provizyonizme uygun olarak biçimlenmiş yapısının payı vardı. Yeterli toprağa sahip küçük köylü ailelerinin hakim tip olarak benimsenmiş olması ve ziraî emek mobilitesinin devlet tarafından engellenmesi gibi şartlar kırsal sanayinin gelişmesine pek elverişli olmamıştı. Bu nedenle kırsal sanayi ziraî imkanların sınırlı olduğu dağ köylerinde, hayvancılığın hakim bulunduğu veya nüfusun yoğun olduğu yerlerde mevzî bir gelişme imkanı bulabilmişti. Bu bölgelerde de genellikle yaygın olan sınaî üretim tipi, köylülerin kendi ürettikleri veya satın aldıkları hammaddeyi işleyip kasaba pazarına bizzat getirerek satmaları tarzından ibaretti. Daha ileri düzeyde gelişebilmesi ve yaygınlık kazanabilmesi ihracatın büyümesine bağlı idi. Osmanlı mamullerinin satılabileceği dünya çok sınırlı idi ve merkantilist korumacı Batı'nın karşısında, aktif bir ihracatçı politika takip edildiği takdirde, ancak genişletilebilirdi. Oysa, Osmanlı iktisadî sistemi için ihracat, provizyonizm gereği vergilendirilen, sınırlandırılan, hatta birçok hallerde engellenen marjinal bir sektördü. Kırsal sanayinin gelişebilmesi için gerekli olan belki en önemli şart sermaye sahibi bir müteşebbis zümresinin varlığı idi.

Osmanlı iktisadî sisteminin böyle bir zümrenin doğmasına elverişli şartları içinde barındırmadığını söyleyebiliriz.⁴⁹

Genç, proto endüstrinin Osmanlı sanayisinde oluşmamasının nedenini, bu endüstrinin oluşması için gerekli şartların Osmanlı ekonomisinde ortaya çıkmamasına bağlamaktadır. Ancak Genç'in düşünce düzleminin başka alanlarında, bunun da kapitalizme yol vermemekle ve Osmanlı zihin dünyasıyla olan yakın ilişkisi ortaya çıkar. Genç'e göre Osmanlı dünyasında proto endüstrinin gelişmesi için gerekli şartlar oluşmadı. Toprak/emek oranı düşüktü, ziraî ürün ticarileşmemişti, uzak pazarlara hitap eden organize olmuş bir ihracat ve bir sermayedar müteşebbis sınıfın varlığı sözkonusu değildi.⁵⁰

Ancak Genç'in bu saptamasından yola çıkarak, Osmanlı sistemini makro anlamda bir sanayileşme talebinin önünü tıkadığı şeklinde kesin ve olumsuz bir tavırla da yargılamamak gerekmektedir. Devletin, sistemin dengelerini korumak uğruna kapitalistleşmenin ve sermaye birikiminin önünü tıkadığı doğru idi. Ancak ziraî bir ekonomideki sanayileşme talebinin hacmi ve teknolojik düzeyi dikkate alındığında bu tıkanmanın ılımlı düzeyde kalmış olduğu düşünülmeliydi. 18. yüzyılda artan malî baskıyla birlikte devletin uyguladığı politikalar kapitalist gelişmeye menfi bir atmosfer yaratmıştı ama bu, yerel pazar için üretim yapan küçük ölçekli esnaf tipi üretimde pek sözkonusu olmamıştı. Esnaf örgütleri, Osmanlı iktisat sisteminin istinat ettiği ilkelerin her üçüne de uygun düşen bir yapı olarak Osmanlı sanayisinin 18. yüzyıl boyunca (dahî) hâkim örgütlenme biçimi olarak kaldı.⁵¹

Provizyonist ve fiskalist politikalar, Osmanlıların kendi dönemlerinde konjonktürden gelişen bazı olumsuzlukların tam tersi politikalar olarak inşa edilmiş gibidirler. Özellikle ziraî üretimde arzın sürekli bir biçimde talep karşısında zayıflığı ve malî alanda, özellikle altın ve gümüşün mübadele aracı olarak kullanıldığı ekonomilerde devlet gelirlerinin sürekli erozyona uğraması ve para darlığı yaşanması, Osmanlıların karşı bir refleks olarak ziraî üretimde arza, finansal alanda da gelirleri artırmaya yönelik hassasiyetinin derinlere uzanan nedenleri olmalıdır.

49 Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 232.

50 Genç, "Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", s. 336-337.

51 Genç, a.g.m., s. 234-235.

Genç'e göre uygulamada, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde önce gelenekçilik, daha sonra da diğer iki ilke, koordinat sisteminin terk edilen unsurları oldu. Yüzyılın ilk yarısında provizyonizm ve fiskalizm bir makasın iki kolu gibi bütün canlılığı ile işletildi. Ancak sistemin üçüncü prensibi olan tradisyonalizm reform döneminin başlarından itibaren hızlı bir şekilde aşınmaya başladı. Zaten gelenekçiğin de esas fonksiyonu, provizyonizm ve fiskalizme ait dengeleri korumak olduğu için, onlar birtakım değişmeyi gerektirdiği zaman gelenekçilik için de değişmenin yolu açılıyordu ve bu dönemde bu normal sayılmaya başlanmıştı.

Genç'e göre reform çağı ile tradisyonalizmin aşınmaya başlaması arasında bir zamandaşlık ve hatta bağlantı mevcuttur. Osmanlı literatüründe ıslahat diye bilinen ve çok eski tarihlere çıkan faaliyetlerle reform çağı arasındaki fark, ıslahat faaliyetlerinde hep mükemmel olduğu düşünülen eskiyi ihya etme düşüncesi egemenken, 18. yüzyılın sonlarından itibaren görülen reform çağı modeli, başından itibaren eskide ve geçmişte değildi. Ancak, sistemin diğer prensiplerinin değişmesi çok daha yavaş ve zor olmuştu. Bunların değişmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında ancak gerçekleşmiştir.⁵² Genç'e göre:

(...) sözü edilen prensiplerin muhtevalarına ait izlerin tümü ile tarihten silinmiş olduğu elbette söylenemez. Birbirinden bağımsız ve kopuk, parçalı pratikler olarak, şartların gerektirdiği veya engellemediği hallerde, daha sonraki tarihlerde de zaman zaman şu veya bu şekilde ortaya çıkmaktan geri kalmadıkları muhakkaktır. (...) Yüzyıllar boyunca yavaş yavaş oluşturulan bu referans çerçevesine dayanarak inşa ettikleri sistemin, iktisadî bakımdan hem büyümeyi, hem de küçülmeyi ve dağılmayı engelleyen mekanizmaları içinde taşıdığını düşündükleri içindir ki; Osmanlı eliti kurmuş oldukları sistemi *Devlet-i Aliyye-i Ebed Müddet* diye nitelemekte tereddüt etmemişlerdi. Dış alemde oluşan ve tarihin akışını kökten değiştiren değişmelere uzun süre direnmelerinin de dayanaklarından birini oluşturan bu referans sisteminin sona ermesiyle zamandaş olarak, başkalaşmanın da caddesine iyice girmiş oluyorlardı. Bu cadde, bünyeyi iktisadî küçülmeye de büyümeye de götürecektir risk ve şanslara açık yeni bir güzergah idi ve tarihin müteakip safhalarında bu risk ve şanslar sırası ile tecrübe edilecekti."⁵³

52 Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişme", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 92. (Bu çalışma ilk kez *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999'da yayınlanmıştır).

53 Genç, a.g.m., s. 95-96.

Buraya değin incelenen bu model bir grafik ölçeğinde ifade edildiği zaman sistemin çalışma düzeni; aşağıdaki grafikte gösterildiği şekliyle ortaya çıkmış olur. Osmanlıların tercih ettikleri sistemin yerine getirmesinin gerekli olduğuna inandığı amaçları vardır. Bu amaçlar hem konjonktürün objektif şartlarından doğan hem de Osmanlı zihin dünyasında bulunan amaçlardan oluşmaktadır. Bunları yerine getirebilmek için genel anlamda araçlar belirlenmiştir. Bunlar üçlü teorik modelde yer alan unsurlardır. Ve bu araçlara uygun olarak da ekonomi dünyasında, sosyal hayatta ve devletin ekonomik politikalarında yer alan uygulamalar bulunmaktadır. Sistemin bütünü kendi içinde mantıksal olarak sağlam bir uyuma sahipti.

M. Genç bu modelde yer alan üç ilkeyi hemen hemen daima Osmanlıların ekonomiye bakışlarının diğer unsurları ile yan yana kullanır ve bunların bir bütünlük oluşturduğunu düşünür. İlk Osmanlıların ekonomi algısıyla ilişkiliydi. İnsan faaliyetlerinin hangisinin ekonomik olduğu, hangisinin olmadığı şeklindeki temel soruya Osmanlıların verdikleri cevap Genç'e göre onların düşünce bütünlüğü ile uyumlu bir görüntü çizer.

Genç'e göre Osmanlılar ekonomiyi insanların yaşaması için bir hizmetçi olarak düşünüyorlardı; yoksa tapılması gereken bir put olarak değil. Oysa kapitalizm ekonomiyi yavaş yavaş tapılması gereken bir put haline getirdi.⁵⁴ Genç'in, Osmanlı'ya K. Polanyi tarzındaki bu bakış açısında Osmanlı'nın kurmuş olduğu sistem kapitalizme yalnız kapalı değil aynı zamanda da ona karşı bir sistemdi. Bunu, kapitalizme en açık olması gereken Osmanlı ticaret sektöründe görülen sınırlama, kontrol ve düzenlemelerden anlamak mümkündü.⁵⁵ Osmanlı ekonomisi bir ihtiyaç ekonomisi idi. İnsanlar ekonomi için midir, yoksa ekonomi insan için midir diye sorulsa Genç'e göre, hiç müphemiyete yer vermeyecek şekilde ekonomi insan içindir cevabını verirdi Osmanlı zihni.⁵⁶ Bu anlamda Osmanlılar anti-kapitalist bir zihniyet hali içindeydiler. Batı'daki sıfır-toplam ekonomi tasavvuru dedikleri şeyin entelektüel planda değiş-

54 Mehmet Genç, "Osmanlı'da Devlet Toplum ve Ekonomi", (Açıkoturum), *Çerçeve Dergisi*, VIII/25, Ocak 2000, s. 11.

55 Mehmet Genç, "Osmanlı'da Zanaat Ahlak İktisat İlişkisi", (Panel), YKY. Yayınları, (Salı Toplantıları), İstanbul 1994, s. 116.

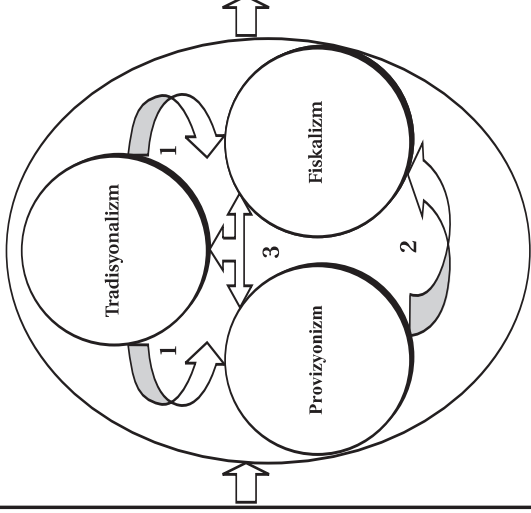
56 Mehmet Genç, "Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 340. (Bu çalışma ilk kez *İktisadî Kalkınma ve İslam*, İslamî Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 211-221'de yayınlanmıştır).

Objektif Şartlardan Kaynaklanan Zorunluluklar

1. Ticari ulaşım zor ve pahalıdır.
2. Teknoloji ilkeldir.
3. Verimliliği artırmak zordur.
4. Makro büyüme yoktur. Bir sektörün büyümesinin ancak diğer sektörlerin küçülmesi sayesinde mümkün olabilmektedir.
5. Kutıklar, salgınlar ve iklim dengesizlikleri vardır.
6. Toplumsal karmaşa çözümlenmemiştir ve bastırılması güçlük göstermektedir.
7. Üretim faktörlerinin sektörel ve coğrafi olarak kendiliğinden ve optimumu sağlayacak şekilde etkin dağılması mümkün değildir.
8. İç pazarlar arasında ve iç pazarlar ile dünya pazarları arasında bağlantı zayıftır, üretim, kapalı aile üretimi tarzındadır.
9. Değerli maden kıt ve para piyasası üzerinde mali baskı vardır.
10. Sınırlar belirsizdir. Güvenlik maliyetlidir.

Osmanlı Zihin Dünyasından Kaynaklanan Zorunluluklar

1. Devletin devamı ve birliği (vahdaniyet).
2. Fitnenin ve toplumsal karmaşanın önlenmesi.
3. Müslümanların yönettiği bir devlet olmak ve bunun için ideolojik motivasyonun sağlanması.
4. Aşırı rekabet yerine itidal ve işbirliği.
5. Reyanın korunup gözetilmesi (vediatullah).
6. Servetin toplum içinde yayılması ve refahın yaygınlaştırılması.
7. Ekonomik ve sosyal düzende adalet.
8. Ekonominin insanların yaşamaları için bir araç olması, amaç olmaması.

1. ETKİ Provizyonizm ve fiskalist düzeni sürdürme etkisi.
2. ETKİ Provizyonizmin fiskalizme destek etkisi.
3. ETKİ Provizyonizm ve fiskalist dönüşüm gerekliliğinin tradisyonizmi dönüştürme etkisi.

POLİTİK ARAÇLAR (POLİTİKALAR)

Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Alanda Amaçlarla Uyumlu Uygulamalar

1. Meritokratik bir elit bürokrasi ile devletin, sistemin devamı için sürdürdüğü açık vermeyen kontrolü.
2. Ziraat alanında toprakların miriye mülkiyetine, Ziraat üretimi düzeyinin ve ziraat işgücü miktarının azalmasını önlenmesi. Çiftbozan vergisi, üç yıl boş bırakılma ve toprağı terk etmemeye uygulamaları.
3. İhracatın zorlaştırılması, ithalatın kolaylaştırılması. Ülke içinde iç gümrük rejimi uygulanması. Kapitülasyon politikasının benimsenmesi.
4. Siyasal ve ekonomik sistemde adem-i merkeziyetçilik izlenmesi.
5. Üretim faktörlerinin coğrafi ve sektörel anlamda, ihtiyaç ve üretim dengesini bozmayacak şekilde dengeli dağılımı.
6. Fiyatların, kârların ve stratejik malların satışının denetlenmesi.
7. Paranın sermayeye dönüşmesini engellemek için faizin belirli alanlar dışında yasaklanması. Sermayenin belirli ellere yayılması için devlet kontrolü.
8. Esnaf teşkilatı ile cemaatçi bir örgütlenme kurulması ve ne, ne kadar, kimin için ve hangi faktörlerle üretilecek şeklindeki sorulara karşı verilen cevaplarla pratikte tesis etmiş oldukları dengeli ve bu dengeli sağlayan uygulamaların devamını sağlamak.
9. Halk arasında, dil, din ve mezhep ayrımını yapmamak ve devlet imkanlarını hıyakat ve devlete olan katkıya göre dağıtmak.
10. Devşirme, müsadere ve azil uygulamaları.
11. İhbar, ihtikar ve iddiharn yasaklanması.

UYGULAMALAR

AMAÇLAR ZORUNLULUKLAR-İNANÇLAR

meye başlaması ise 18. yüzyılda sözkonusu oldu, daha evvel yoktu. Fakat daha evvel, bir kısım insanın bu anlayışa rağmen servet kazanmaları, birikim yapmaları çok çeşitli şartları ve faktörleriyle Batı dünyasında mümkün oldu. Osmanlı dünyası, aksine buna izin vermedi. Toplum içinde zengin olunacaksa devlet olacaktı. Genç'e göre Osmanlılar, bunun dışında, herkese hayat hakkı tanıyacak bir sistemin inşa edilmesi lazım diye düşünüyorlardı. Ziraî toprakları mirîye mâl ettiler. Sonra şehirde de aynı şeyi yaptılar. Şehirlerdeki esnafları da köylüler gibi çok büyük servet farklılaşmalarına imkan vermeyen cemaatçi örgütler olarak meydana getirdiler, desteklediler ve otonomi sağladılar. Fakat kapitalizmin hem ziraatta hem de şehir hizmet ve endüstri sektörlerinde üretime girmesinin yollarını kapadılar. Onun dışında ticareti desteklediler. Ticareti bir kamu görevi gibi düşünüyorlardı; yani, küçük bir kârla yürütülen kamu hizmeti. Kârlara müdahale ediyorlardı. Çok küçük kâr oranlarıyla ticarete birikim yapma imkanı da sınırlıydı. Birikim yapma imkanlarını fazlaştırdıkları zaman bunun, sistemi tehdit edecek bir sosyal duruma neden olması sözkonusu olurdu. Genç'e göre Osmanlıların bunu istemedikleri anlaşılmaktadır.⁵⁷

Osmanlı'nın bu yaklaşımını yorumlayan Genç, esnaf teşkilatına özel bir vurgu yaparak onun sistemdeki fonksiyonunun sadece kapitalistleşmeyi önlemenin ötesinde olduğunu açık bir biçimde ortaya koyar. Genç'e göre devlet bu örgütlenme ile birkaç amaca aynı anda ulaşma isteği içindedir. Servetin sınırlı ellerde toplanmasını önlemek, kendine düşen bürokratik görevleri fertlere devretmek, eşitlikçi karakterde bir örgütlenme tesis etmek, üretimin kalite ve kantitesini denetletirmek ve üreticilerin teşkilat içinde ve gerekli sayıda yetişebilmesini sağlamak bunların başlıcaları olarak sayılabilir. Bunlara, Genç'in ince bir biçimde gönderme yaptığı bir başka bakış açısını eklemek de mümkündür. Bu da, millî gelirdeki artışın, iktisadî büyümenin ve verimlilik artışının fiilen ve fikren olmadığı bir ortamda bu örgütlenme ile devletin, bir nevi *Pareto Optimumu* tesis etmek ve bunu sürdürmek istemesidir. Çünkü böyle bir ortamda bu optimumun bozulması bir taraftan bazı esnafların diğerleri aleyhine zenginleşmesine, diğer taraftan da ekonomide kaynaklar ve ihtiyaçlar arasında tesis edilmiş olan dengenin bozulmasına neden olacaktır. Talep hacmi ile arz hacmi bir kez birbirini dengeledikten sonra sistemde meydana gelebilecek bir değişiklik, yeni bir dengenin kurulması gibi zor bir süreci baş-

57 Genç, "Osmanlı'da Devlet Toplum ve Ekonomi", s. 21.

latabilecektir. Genç'e göre esnaf örgütlerinin amacı, gündelik ekonomik faaliyetlerin ihtilafa yol açmadan dayanışma ve ahenk içinde yerine getirilmesini sağlamaktır. Böylelikle devlet bu örgütler aracılığı ile güvenlik ve düzeni sağlamak gibi son derece pahalı bir görevi yerine getirmek için muazzam bir bürokrasiyi icraya koyma külfetinden kurtulmuş oluyordu. Esnaf örgütleri ayrıca, iktisadî faaliyetin normal seyri içinde servetin mahdut ellerde toplanarak sosyal ve ekonomik düzeni sarsacak dengesizliklerin ortaya çıkmasını önlemenin oldukça başarılı olmuş görünen mekanizmalarından biri olmuştur. Millî gelirden sürekli bir artışın, yani iktisadî gelişme ve büyümenin ne fiilen, ne de fikren mevcut bulunmadığı bir çağda, fertlerin veya zümrelerin gelirlerini artırmak, ekseriya başkalarının gelirlerini azaltmakla mümkün olabileceği için devlet, bunu önlemek üzere, yüz yüze yakın ilişki içinde kalan mahdut üyeli zümrelerin az çok eşitlikçi karakterdeki örgütlenmelerini desteklemiş ve geliştirmiştir diyebiliriz.⁵⁸

Genç'e göre Osmanlı iktisadî dünya görüşünün, zihniyetinin içinde üçlü teorik modelde yer alan *provizyonizm*, *fiskalizm* ve *gelenekçiliğe* ek olarak karşımıza çıkan değerlerden bir diğeri eşitlikçi eğilimin hakim bulunmasıdır. Ancak Genç eşitlik ilkesini, Osmanlı'nın aşırılık ve itidallilik arasında sürekli olarak itidalli olmaya meylettğini söyleyerek, itidallilik ilkesi ile pekiştirir. Genç'e göre eşitlik ve eşitsizlik iki kutup gibi koyarsak, Osmanlıların iktisadî alanda, daha çok eşitlik kutbuna doğru temayül ve hareket ettiklerini, önemli temel değerleri arasında eşitlikçiliğin yer aldığını söyleyebiliriz. Dinin, Tanrı önündeki eşitlik akidesinin sosyal ve iktisadî alanda da geniş ölçüde yankısını bulduğunu söylemek mümkündür. Sistemin idamesindeki, yaşatılmasındaki stratejik rolüne bağlı olarak elite tanınan sınırlı ayrıcalık dışında, ekonominin sektörlerinde hakim vektör olarak eşitlik, önemli bir konumda yer alır.⁵⁹ İtidal ve aşırılık kutuplaşmasında, Osmanlılar itidali, temel değer olarak zihinlerine yerleştirmiş görünüyorlardı. Din ve tasavvufta temelini bulan itidal, hemen her alanda geniş bir geçerliliğe sahip vektör değerlerden biriydi. Bu evrensel değerlerin iktisadî alandaki tezahürleri, cezalarda açık şekilde ifadesini bulur. Üretim ve tüketimde itidal, hatta itidale uymakta bile itidal temel değerler arasındaydı. Yani, ifrata kaçan bir itidallilik de yok-

58 Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 301-302.

59 Genç, "Osmanlı'da Zanaat Ahlak İktisat İlişkisi", s. 110.

tu, istisnalara daima yer vardı. İttidalin beraberinde taşıdığı hoşgörü de sisteme eklemek gereklidir.⁶⁰

Böyle bir sistem içinde Genç'e göre rekabete de yer yoktu. Zaten Osmanlı'nın kurmak istediği sistemin hiçbir unsuru rekabete imkan verecek şekilde kurgulanmamıştı ve bu unsurların mantık temelinde de rekabet düşüncesi yer almıyordu. Osmanlı tam aksine, sisteminin devamı için işbirliği ve dayanışmaya öncelik tanıdı. Bu, mevcut sistemin ekonomik anlamda ileriye ve geriye doğru gitmesini önlemek için tesis edilmiş olmalıydı. Bu konuda Genç'in açıklaması şöyledir:

“Osmanlı zihninde bulduğumuz bir diğer değer demeti, rekabet ve çatışma yerine, işbirliği ve dayanışma değerlerine öncelik tanınmasıdır. Bu değerlerin hayata geçirildiği esnaf örgütlerinde, rekabet ve çatışma kötü, işbirliği ve dayanışma iyi sayılmış, birincilerden kaçma, ikincilere ulaşma ideal kabul edilmiştir. Bu genel trende uygun olarak, iktisadî alanda da rekabetten kaçınılmıştır. Fiyat, ücret, üretim alanlarında rekabetin asgarîye indirilmesi hedeflenmiş, grup içi dayanışma esas olarak belirlenmişti.”⁶¹

Osmanlılar Genç'e göre, bu zihnî temeller üzerine inşa ettikleri organizasyon sayesinde kurmuş oldukları sistemin devamlılığını ve uzun ömürlülüğünü sağladılar. Genç, Osmanlı ekonomik sisteminin temellerini böylece belirledikten sonra, zihnini meşgul eden birinci büyük probleme, Osmanlı'nın nasıl olup da mucizevî sayılabilecek bir biçimde üstelik Avrupa kıtası içinde ve ters yöndeki tarihî gelişmelere rağmen büyüyüp gelişebilmiş olduğuna ilişkin kapıyı aralar. Avrupa'da hızla ilerlemeleri ve orada yüzyıllarca tutunmalarının nedenleri de bu zihnî temellerle kurulan sistem aracılığı ile gerçekleşmişti. Genç'e göre:

“Osmanlı Devleti bölgesindeki Müslüman-Türk devletleri yanında rekor denebilecek bir uzunlukta yaşamıştır. Tarihin en uzun denebilecek siyasî yapılarından birini oluşturmuşlardır. Üstelik bunu, 10 bin yıldan beri insanlık tarihinde köklü değişmelerin olduğu 1300-1900 arası dönemde başarmışlardır. Bizans Osmanlı'dan daha uzun yaşamıştır ama yaşadığı dönem köklü değişmelerin olmadığı bir dönemdir. Bizans ziraat toplumu içinde doğmuş ve ziraat toplumu içinde ölmüştür. Bu siyasî yapı, bünyesinde çok büyük çeşitliliği barındırıyordu. Irk, din, dil ve mezhep bakımından böylesine çok sesli bir senfoniye idare etmek

60 Genç, “Osmanlı İktisadî Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri”, s. 73.

61 Genç, a.g.m., s. 72.

durumunda kalan bir devlet yeryüzünde yoktu. Bunu ise büyük bir başarı ile sağladılar.”⁶²

Bu uzun ömürlülükte Genç'e göre bir başka önemli faktör, önceden bahsedilen ve sistemin temel unsurlarından birisi olan ideolojik motivasyonun sağlanması ve meritokratik bir yapının tesis edilmesiydi. Yani, belli bir inancı yoğun bir şekilde paylaşan bir elit tarafından yönetiliyordu Osmanlı. Fakat bu devlet Müslümanları idare etmek için kurulmuş değildi. Osmanlı elitinin esas motivasyonu Müslümanların yönettiği bir dünya devleti olmaktı. Bu elit coğrafi olarak parçalanmış değildi. Liyakate göre yükselme imkanı sağlayan bu yapı Osmanlı başarısının belkemiği idi.⁶³

Genç, bu meritokratik yönetici grup hakkında geliştirdiği yorumla da Osmanlı ekonomisindeki müsadere, devşirme ve azil gibi uygulamaların mantığını açıklamakla birlikte sınıflı bir toplum yapısının zaten temelde adaletsizliğe neden olduğu şeklindeki eleştirel düşünceye de cevap niteliğinde bir açıklama getirir. Bu cevapta aynı zamanda Osmanlı'nın kurmuş olduğu iktisadî düzendeki dengeyi kendi içinde nasıl bir senkron oluşturduğunu ve mantıksal bir kurguya sahip olduğunu görmek mümkündür. Genç'e göre:

“Sayısız menfaat guruplarının egoizminin kaynaştığı çeşitli dil, din, mezhep ve ırkların karmaşık dünyasında sosyal düzeni, siyasî istikrarı sağlamanın fevkalade zor ve zahmetli bir iş olacağı açıktır. Onun için devlet kendi adına fonksiyon yüklenenlere, iktidarı hakkı ile temsil ve icra edebilmek için ekonomide hiçbir gruba tanınmayan gelir ve servet imkanları da tanımıştır. Servetle desteklenmeyen bir iktidar olmayacağı için bunu yapmıştır. Burada paradoks vardır. Hiçbir sektörde birikime imkan vermeyen bir sistemde tek gedik, askerî zümrenin üst tabakası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara iktisadî imkan verilmiş olsa, bunlar acz içinde düzeni koruyamayacaklardır. İktisadi imkan verilince de bu imkanın er veya geç devlet sektörü dışına sızarak ekonomide sağlanan dengeleri bozan bir zümrenin oluşması kaçınılmaz olacaktır. Geniş imkanlarla pašalık yapmak, doğru ve gerekli olabilirdi. Ama bu imkanları, paşanın kendisi veya ahfadı, sivil sektöre, serveti daha da büyütme üzere kaydırabilirdi. Bu takdirde, birkaç nesil içinde sistemin tanınmaz hale gelmesi mukadderdi. Buna Osmanlılar akılcı ve mükemmel denebilecek çareyi buldular diyebiliriz. Devlet görevlilerine verilen iktisadî imkanlar sadece görevle alakalı kalacaktı. Ama, olabilirdi ki paşa görev süresince tasarruf edecek, birikti-

62 Genç, “Osmanlı'da Devlet Toplum ve Ekonomi”, s. 21.

63 Genç, a.g.m., s. 21.

recek ve görevi bittiği veya hayatını tamamladığı zaman oğlu, kardeşi, kızı kısaca varisleri o servet üzerinde zenginleşmeye devam edebilecek- ti. Bunun da çaresini şöyle buldular. Devlet görevlilerinin meşru tek va- risi vardı: Devlet.”⁶⁴

Genç’e göre Osmanlıların yükseliş öyküsünde kurmuş oldukları sistemin başarısı kesinlikle ihmal edilmemelidir. Çünkü bu yükse- lişte tüm koşullar aleyhe seyretmesine rağmen Osmanlıların mu- cizevî başarılarının incelikleri yatmaktadır. Nitekim Genç bu fark- lı bakış açısını aynı konu ile ilgili olarak şöyle sürdürür:

“Bu kadar uzun süre, üstelik ters istikametteki katastrofik denebilecek değişimlere direnen bir düzenin kendiliğinden ve tesadüfî oluşmadığı açıktır. Osmanlılar sanki kendilerinden önce gelip geçmiş devletleri yı- kılmaya götüren muhtemel tehlike unsurlarını dikkatle ayıklayarak ya- vaş yavaş, bir heykeltıraş sabrı ve titizliği ile adeta ölümsüz bir düzeni inşa etmek istemiş gibidirler. Ve kendileri de bunun farkında idiler. Bu sebepten kendilerine *Devlet-i Aliyye-i Ebed Müdded* adını vermekte, İslamî tevazularına rağmen tereddüt etmemişlerdi.”⁶⁵

Genç’e göre Osmanlıların Avrupa kıtasında yerleşip uzun soluklu bir kalıcılığı başarmış olmalarının kurdukları sistemden de kaynak- lanan, o bölgelerde gerçekleştirdikleri dönüşüm ve uygulamalarda aranmalıdır. Osmanlılar o bölgelerdeki halka ilk defa olarak kendi ürettikleri mal ve hizmetleri hür bir şekilde tasarruf etme imkanı ta- nımışlardı. Angarya ve feodal baskıları ortadan kaldırmışlardı. Aynı zamanda hissedilir derecede artan vergiler önceden tahmin edile- bilir (*predictible*) bir hale gelmiş, sonuçta üretim ve refah düzeyi ar- tarken üretim artışı da hızlanmıştı. Üretim artışına paralel olarak vergi gelirlerinin de artması devleti daha güçlü ve zengin hale getir- miştir. Osmanlı sistemi, devlet ve halkı birbirine rakip, birbirini ezen ve köstekleyen değil, destekleyen ve besleyen mekanizmalar içinde işlediği içindir ki askerî başarıları ömürlü kılmayı başarmış- tır. Fransız tarihçisi Braudel’in *sosyal devrim* diye nitelediği bu sis- tem sayesinde ki 1350’lerde ayak bastıkları Rumeli’de 50 yıl için- de Bizans’a ait olanların hemen tümüne hakim olabilmişlerdir.⁶⁶

Ancak Genç, kuruluştan 19. yüzyıla kadar geçen sürede Osman- lıların her ne kadar kendi bakış menzillerince tutarlı gibi görünse

64 Genç, “Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım”, s. 342.

65 Genç, “Osmanlı’da Zanaat Ahlak İktisat İlişkisi”, s. 128-129.

66 Mehmet Genç, “İstanbul’un Fethi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Dev- let ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 312-313.

de, kendi içinde, Batı ve İslam âlemi ile iletişimine tam ve eksiksiz olarak bakmaz. Bu biraz da Osmanlıların gelenekçiliğe bağlılıklarıyla ve kurdukları sistemin sağlamlığına olan inançlarıyla ilgili bir unsurdur. Ona göre, Osmanlılar, daha başlangıçta ilişkiye girdikleri Batı'ya Müslüman olmanın verdiği üstünlük duygusu ile bakıyorlardı. Uzun süre kesintisiz devam eden zaferler, bu duyguyu mutlak ve sarsılmaz bir hakikat haline getiren birer test gibi görülmüş ve Batı'dan bazı mallarla maddî hayata ait bir kısım teknikler dışında, alınmaya değer bir şey bulunabileceğine ihtimal verilmediği için, bugün İslam âleminin Batı'yı izlediği gibi izlemiştir. Bundan, Osmanlı Devleti'nin enformasyon bakımından Avrupa'ya tamamen kapalı olduğu da çıkarılmamalıdır. Çünkü siyasî ve askerî alanda oldukça iyi işleyen bir haber alma örgütüne sahip olduklarında şüphe yoktur. Ancak bu enformasyonun amacı, Batı'nın kendine özgü değerlerini tanımak ve analiz etmek değildi. Temel amaç, bu değerlerin Osmanlı'ya vermesi mümkün zararlarını önlemektir. Bu amacın doğurduğu en önemli sonuç belki, Osmanlı zihninde Batı'nın değerlendirilmesi ve benimsenmesi gereken yanlarına değil, karşı konulacak, mücadele edilecek yanlarına gereğinden fazla ağırlık verilmiş bulunmasıdır. Osmanlı'ya zarar verebilecek yanlarına karşı savunmanın zorlaşmaya başladığı zamanlarda da, Batı'nın başarısının, onun üstünlüğünden çok Osmanlı'nın kendi kusurlarından doğduğu, binaenaleyh model olarak Batı'ya değil, üstünlüğü kanıtlanmış olan kendi parlak geçmişine bakması gerektiği düşünülmüş ve bu düşünce 19. yüzyıla kadar değişmemiştir. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar teklif ve teşebbüs edilen ıslahat projelerinin hepsinde ortak olan temel düşünce budur.⁶⁷

Özetle, Genç'e göre Osmanlı ekonomik sisteminin ve onunla ilişkili olarak siyasal ve sosyal sisteminin temel unsurları ana hatlarıyla mirî toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi, vakıflar, provizyonizm, fiskalizm, tradisyonalizm ve nihayet bütün bunları bir orkestra şefi gibi yönetmek üzere oluşturulmuş, irsî olmayan, meritokratik bir seçkinler kadrosu olarak belirtilebilir.⁶⁸

Genç'e göre kurulan sistem içinde devletin görevi çok basit ve sınırlıydı. Devlet, ekonomik kaynakları, üretim faktörlerini kontrol altında bulundurmaya istiyordu ve elite bu faktörlerin kontrolünü elinizden çıkarmayınız talimatını şaşmaz bir şekilde vermişti. Dev-

67 Genç, "Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım", s. 377.

68 Genç, "Osmanlı'da Zanaat Ahlak İktisat İlişkisi", s. 129.

let ekonominin içinde bulunmuyor ancak faktörleri kontrol ediyordu. Bunların mülkiyetini ve fertler arasındaki dağılımını kontrol etmeye çalışıyordu. Ekonominin işletilmesini sivil topluma bırakmıştı. Yönetici elitlerin fonksiyonu bitince devlet, kaynaklarını hemen yeni elitlere kanalize ediyordu. Bu elit sirkülasyonu ile de hiçbir zaman çözülmeyecek bir sistemi inşa ettiklerini düşünüyorlardı.⁶⁹ Genç'e göre Osmanlılar en azından yönetici elitleri olarak, 1800'e kadar kendi üstünlüklerine olan inançlarını sürdürüyorlardı. O zamana kadar, yani 19. yüzyılın başlarına kadar yenilgileri bir askerî yenilgi olarak algılayıp hal çaresine bakıyorlardı. Ama Genç'e göre medeniyet yenilgisinin farkına varmak çok farklı ve derin bir şeydi. Bu 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başlamıştı. Halen bu yenilginin farkında olunup olunmadığı da şüphelidir.⁷⁰

Devletin ekonomi içindeki rolü, kurmuş ve inanmış olduğu organizasyonun hassas dengelerinin zedelenmesini önlemek ve devamını sağlamak olarak belirlenebilir. Devletin neden çağındaki devletlerin çoğunun aksine ithal öncelikli ihraç yasaklı bir dış ticaret politikası izlediği; topraklarda özel mülkiyeti minimuma indirerek yaklaşık %80'ini miriye mal ettiği; toprak üzerinde çalışan ve önemli bir üretim faktörü olan ziraî emeği yakından kontrol altında tuttuğu; şehirlerdeki esnafı kontrol ederek cemaatçi bir yapı ile denetlediği; her türden emeğin hareketliliğini önlediği; fiyatlara müdahale ettiği ve kâr oranlarını belirleyerek sermaye oluşumunu önlediği; faize yasaklama getirerek nakit sermayenin piyasaya ve dolayısıyla kâr denizine doğru akmasına izin vermediği yine Genç'in üçlü teorik modelindeki provizyonist ve fiskalist ilkelerin pratiğe aktarılma isteğiyle çok yakından ilişkilidir. Genç, devletin bu uygulamalarının provizyonizmin ve fiskalizmin uygulanabilmesi için pratiğe aktarıldığını ifade ederken aynı zamanda örtük bir biçimde de olsa, devletin ekonomideki orkestra şefliği konusuna gönderme yapar. Devlet ekonomik sistemin temel unsurlarını kurmuş ve onun kendiliğinden çalışması için de gerekli ekonomik politikaları belirleyerek onlarda ısrar etmiştir. Genç bu konuda şöyle demektedir:

“Üretim faktörlerinin mülkiyeti, fertler arası dağılımı, tedavülü ve fiyatları, yani rant, faiz, ücret ve kâr üzerinde devletin doğrudan ve dolaylı olarak belirleyici, sınırlandırıcı ve yönlendirici mekanizmalarla kurduğu kontrolün esas hedefi, ekonomide her kesimin ihtiyaçlarının

69 Genç, “Osmanlı’da Devlet Toplum ve Ekonomi”, s. 21.

70 Genç, a.g.m., s. 22.

karşılanması ile birlikte devlete gerekli gelirin sağlanması, yani provizyonizm ve fiskalizmin ilkelerinin herhangi bir engele uğramadan uygulanabilmelerini mümkün kılacağı düşünülen bir yapının oluşturulmasıdır. Bu yapının temel kurumları oluşturulmuş, yavaş yavaş gelenekçilik üçüncü ilke olarak modele eklenmiştir.”⁷¹

Genç’e göre devletin ekonomi üzerinde yukarıda bahsedilen ve liberal bakışın sürekli eleştiri oklarına maruz kalan müdahaleleri yalnızca kurulan ekonomik organizasyonun devamı için değil aynı zamanda Osmanlı yönetici elitinin inandığı değerlere de uygun olduğu için pratiğe aktarılıyordu. Gerçi bütün ekonomik politikaların bu değerlerle ilişkisi vardı ve onlara uyumlu idi. Ancak devletin burada kendine biçtiği rol pratik zorunlulukların ötesinde kendini nasıl tanımladığı, ekonomiyi nasıl algıladığı ve misyonunun temeline yüklediği gerekçelerle ilgiliydi. Genç’e göre:

“Devlet kontrolünü elinde tutmaya çalıştığı üretim faktörlerini kendisi bir müteşebbis gibi hareketle kombine edip mal ve hizmet üretimine girerek piyasayı felce uğratmadı. Aksine piyasayı canlı tutmak üzere işleri esnafa havale etti. Bununla birlikte, belirli özel ellerde faktörlerin dengeyi bozacak şekilde birikmesini önlemek üzere fertler ve işletmeler arası dağılımını mümkün olduğu kadar eşitlik içinde tutmaya yönelik mekanizmaları da işletmeye devam etti. Gelirleri ve dolayısıyla tasarrufları düşük düzeyde tutarak özel ellerde sermaye birikimini sınırlandırması bundandı. Sıfır toplam bir ekonomide bunun bir mantığı vardı. Herkesin ve devletin de yaşamasını garanti edeceği düşünülüyordu. Zira bu sayede kaynakların belirli ellerde toplanarak sistemin dağılma riski asgariye indirilmiş, hatta sıfırlanmış olacaktı. Kurdukları devletin ebedî olacağına ait tasavvuru dayandırdıkları temel de bu çözüm tarzı idi. Bunun içindir ki Osmanlı yönetimi birikimci ve gelişmeci değil, bölüşümcü ve refahı yaygınlaştırıcı yolu tercih etti. Fiziki yatırımların devlet kontrolünde vakıf sektöründe yoğunlaşmasının sebebi de budur. Bu yatırımlar eşitlikçi yapının sürdürülmesini sağlayan en önemli temellerden birisi idi.”⁷²

71 Mehmet Genç, “Osmanlı’da Devletin Ekonomideki Rolü”, Bu çalışma Sayın Mehmet Genç tarafından *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’nde yayınlanmak üzere kaleme alınmış ve yayın aşamasında bulunmakta olup, Sayın M. Genç’in izni ile bu çalışmadan yararlanılmıştır. Hatta Genç’e göre *iskân şurutu* gereği uygulanan, toprağını terk eden köylünün toprağına geri getirilmesi ya da dönmek istemesi sonucunda ancak *çiftbozan* isimli resmi ödeyerek devletin kaybı olan vergiyi tazmin etmesi gerektiği ilkesi bazı hallerde şehir sanayi sektöründe çalışanlar için de uygulanıyordu.

72 Genç, “Osmanlı’da Devletin Ekonomideki Rolü”, s. 378.

Pekiye ama devlet toplum içinde bireylerin zenginleşmelerine ve servetin belirli ellerde toplanmasına, piyasa ekonomisi mantığı içinde neden izin vermiyordu? Genç'in buna cevabı, o dönemin ekonomik konjonktürünü ve o dönem insanın zihin küresindeki iktisadî unsurları bugünün bakış açısıyla nasıl kavradığının örneğidir. Bu saptama W. Pareto'nun meşhur *Optimizasyon Teorisi*'nin tarihin yorumuna uyarlanmış bir şeklidir de aynı zamanda:

(...) ekonomik yapı içinde devletin hedefi yaşanabilir bir sosyal düzeni kurmak ve idame ettirmekten ibarettir. İktisadi büyüme fikrinin, düşüncesinin ve pratiğinin olmadığı bir çağda, bir zümrenin zenginleşmesi, diğer zümrelerin ve özellikle tüketicilerin fakirleşmesine yol açacağı için, servet farklılaşmasını engelleyen, sınırlandıran bir iktisadî politika takip etmek bu hedefe varabilmenin tek yolu olarak düşünülmüştür.⁷³

Devletin buradaki tüm kaygısı sektörel anlamda, kaynaklar ve ihtiyaçlar arasındaki, dolayısıyla üretim faktörleri ile ihtiyaçlar arasındaki dengenin sürdürülebilirliğini sağlamaktı. Bütün korkusu bu dengenin bozulması ve reyânın ihtiyaç duyduğu malları bulamaması ve kurulmuş ve işlemekte olan piyasa dengesinin bozulması idi. Bu nedenle üretimdeki her sektörde bulunan üretim faktörü ve üretim miktarı, o sektörün talep yapısına uyumlu olmalıydı. Bu nedenle herhangi bir bölgede ortaya çıkacak kıtlık ya da bolluğun, piyasa mekanizması içinde çözümünü beklemedi. Beklemiş olsaydı bile arzın fiyat esnekliğinin katı olması nedeniyle çözüm, fiyat yükselişlerinin tetiklediği üretim artışı şeklinde değil, ancak spekülâtörlerin o bölgeye, mevcut durumdan faydalanmak amacıyla yapacakları mal nakli ile gerçekleşecekti ki; bu, kıtlık olan bölgedeki sorunu çözmek yerine halk üzerinde bir de finansal baskı oluşturacaktı. Devletin mevcut sistemi korumak bağlamında ekonomiye olan müdahalesinin bir başka gerekçesi verimlilik artışının sözkonusu olmadığı ve fakat genellikle düşüşünün sözkonusu olduğu bir ortamda, verimlilik düşüşündeki olumsuz etkileri giderebilmek noktasında düğümliyordu. Genç'e göre:

“Faktörler kontrol altında tutulduğu zaman verimliliği artırmak mümkün olmaz demek daha doğru olur. Ancak faktörler kontrol altında tutulmadığı zaman verimliliğin mutlaka artacağını garanti eden herhangi bir faktör de yoktur. Batı Avrupa’da son 500 yılda verimlilik artışı da dahil, büyük bir dönüşüm yaşandı. Ama bu insanlığın tarihinde benze-

73 Genç, “Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım”, s. 341.

ri olmayan ve hâlâ açıklanması tamamlanamamış bir dönüşümdür. O yarım bin yıllık süreç içinde kimse böyle bir dönüşümü bekleyerek, planlayarak yahut öngörerek yaşamadı. Üstelik bu dönüşümün muazzam insanî bedelleri de oldu. Verimliliğin olumlu yönde değişebileceği fikri Batı dahil 18. yüzyıla kadar hiçbir yerde mevcut değildi. Her yerde hakim görünen düşünce, verimliliğin düşme tehlikelerinin daha çok beklenir olmasıdır. Bu sebepten büyük tehlikelere karşı korunmayı sağlamak daha önemli olmuştur. Osmanlılar faktör kontrolünü ellerinde tutarak bu tehlikeyi de önlemiş olduklarını düşünüyorlardı.⁷⁴

Bu düşüncelerle dengeyi bozucu ekonomik sorunların çözümüyle devlet kendisi uğraştı ve ilgilendi. Bölgeleri böldü, iç gümrükleri korudu ve dolaylı olarak da bu durumu piyasa ekonomisinin meşru işleyişi olarak görmemeyi tercih ederek bazı insanların zenginleşmesinin ve böylece kaynak ve sermaye dağılımında ikinci bir savrulmanın olmasının önünü tıkamak istedi. Bu nedenle de Osmanlıların ekonomiye katı müdahaleler ile kapitalizmin, dolayısıyla ekonomik gelişme ve kalkınmanın önünü tıkadığı yargısına biraz daha insafı ve dönemin konjonktürü göz önüne alınarak bakılmıyordu.

Genç, Osmanlı'nın yayılması ve uzun ömürlülüğünde olduğu kadar onun gerilemesi ve Osmanlı tarihinin nasıl incelenmesi gerektiği konusunda da mesai harcamış ve düşünce geliştirmiş bir araştırmacıdır. Diğer konularda olduğu gibi bu iki kadim mesele üzerinde de farklı bakış açısını derin bir yeterlilikle sürdürür ve okuyucunun karşısına ilginç ve bir o kadar da şaşılacak düşünce dizgesiyle çıkar. Ondaki gerileme düşüncesi sürekli olarak *Sanayi Devrimi* ile birlikte yer alır ve onunla birlikte telaffuz edilir. Çünkü Genç'e göre bu kırılma insanlık tarihini ikiye bölen bir samuray kılıcı gibidir ve bu oluşumu ne Batılılar ne de Osmanlılar hazırlıklı olarak karşılamışlardır.

Genç tüm gerileme paradigmasını alt üst edecek bir bakış açısı sergilerken, kendinden sonra yapılacak araştırmaların da yönünü belirleyen bir rota belirleyicisidir. Çünkü ona göre Osmanlı gerilemesi hem uzun bir zaman dilimine (1600-1900) yayılarak incelendiğinden hem de gerileme konusunda gerektiğinden fazla spekülâtif açılımlar yapıldığından bu konu fazla manipüle edilmiştir. Oysa o, gerilemeyi de en az yükselme kadar mucizevî, başarılı ve incelenmeye değer bulur. Ona göre:

74 Genç, "Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", s. 382.

“Viyan’a’nın kuşatıldığı 1683 yılından imparatorluğun sona erdiği 1922 yılına kadar geçen süre 239 yıldır. Daralmanın ortalama hızı 4.000 km² civarındadır. Aynı sahanın fethi genişleme döneminde 329 yılda gerçekleşmiştir ki bunun da yıllık ortalaması 3.000 km² kadardır. Gidiş ve dönüş hızları arasındaki fark %25-30 dolayındadır. Ama ilerlerken karşı kampı oluşturan Avrupa’ya oranla dönüşte birkaç misli daha büyümüş, adeta devleşmiş bir Avrupa vardır. Bu sebepten, bu daralmayı da, birinci dönemdeki genişleme derecesinde, hatta bir bakıma ondan daha başarılı saymak gerekir. Zira bu adım adım geri çekilmenin arkasında anlaşılması, açıklanması ve inanılması kolay olmayan muazzam bir direnmenin gücü vardır. Geri çekilmedeki bu yavaşlığı da mucizevî saymak gerekir.”⁷⁵

Bu nedenle, Genç’e göre, akla yatkın olan söylem, Osmanlı sisteminin çeşitli unsurları ile toplumun çeşitli sektörleri bakımından değişen ritimler ve zirvelerden oluşan bir yumak halinde 20. yüzyıla geldiğini ifade etmektir. Siyasî ve askerî sınırlara bağlı olarak dönemlendirme yapılabilir ama toplumun siyasî organizasyonu için başka, diğer kesimler için başka ritimler sözkonusudur.⁷⁶

Genç’e göre gerileme konusunda dikkatlerden kaçan önemli bir şey vardı. Emevîler, Abbasîler, Bizans, Roma, bunların hiçbiri Osmanlı gibi bir meydan okuma karşısında kalmadılar. Osmanlı’yı yikan ise bütün tarihi ikiye bölen, müthiş bir değişmeydi. Bu 10 bin seneden beri, benzeri görülmemeyen bir gelişmeydi.⁷⁷ Genç’e göre aynı zamanda Osmanlı’nın Avrupa’da ilerlemesinde başından beri kaynaklarla alakalı denge kesinlikle Avrupa’nın lehine idi. Nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından Avrupa, Osmanlı’nın asgari 4-5 katı büyüklükleri kontrol ediyordu. Buna rağmen Osmanlılar bu kıtanın yaklaşık %10’unu kontrol altına almayı başarmıştı. Bu genişlemeyi tek kelime ile mucizevî olarak nitелеmek gerekir.⁷⁸ Genç’e göre Osmanlılar:

“(…) bütün o eski medeniyetleri süzdüler ve muhteşem bir eser meydana getirdiler. Ona kendileri Devlet-i Aliyye diyorlardı. Bu eserin ise ebediyen yaşayacağına hükmettiler. Fakat bilmiyorlardı ki bu marjinal

75 Genç, “Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi”, s. 335-226.

76 Genç, a.g.m., s. 336.

77 Genç, “Osmanlı’da Devlet Ekonomi ve Toplum”, s. 11.

78 Genç, “Giriş Yerine: İktisat Tarihinin Temel Problematiki”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 39.

kıta da bir büyük değişime hazırlanıyor. Kapitalist değişime hazırlanıyor. Ondan haberleri yoktu. Onu Avrupalılar da bilmiyorlardı. Hâlâ ne olup bittiğini bilmiyoruz. Yani halen kapitalizmin doğuşu, gelişmesi, endüstri devrimi hakkında yazılanların haddi hesabı yok. Osmanlıların konumu ne idi? Modern büyüme olduktan sonra kazandığımız değerlerle geriye dönüp bakıyoruz ve birçok şeylerini anlayamıyoruz.⁷⁹ Avrupa, bütün dünyaya hakim olduğu bir çağda ve Osmanlı'dan 20 kere daha güçlü olduğu halde onu Avrupa kıtasından atmayı tamamlayamamış, şimdi tamamlanıyor. Halen devam ediyor. Yani müthiş bir rezistans ve kontrol ettiği nüfusun yalnızca %20'si Türk ve Müslüman olduğu halde."⁸⁰

Geri çekilmedeki bu başarının nedeni ya da nedenleri Genç'e göre yine Osmanlı sistemi içindedir. Özetle belirtmek gerekirse Genç'e göre bu nedenler, meritokratik yapı; tecrübe birikimine ek olarak beyin gücü ve maddî kaynakların sürekli sirkülasyonu; ırk, mezhep ve din ayrımının olmaması; servetin halk arasında eşitlikçi bir zihniyetle dağılımı ve herkese hayat hakkı sağlayan meşru bir yönetim sistemi oluşturulmuş olması şeklinde belirtilebilir.⁸¹ Bunlara Genç'in başka bir çalışmasında değindiği, Osmanlı bürokratlarının diplomatik maharetlerini de eklememiz gerekmektedir.⁸² Genç, Osmanlı ekonomik gerilemesi konusunda popülarite kazanmış olan ve Osmanlıların pasif, dünya ve madde ile sorunları olmayan, dünyadaki gelişmelerden habersiz ve İslam dininin tasavvuf boyutuna saplanıp kalmış insanlar olduğu iddiasının karşısında durur ve bunun, karmaşık bir tarihsel olguyu çok basite indirgemek olduğunu düşünür.

Genç'e göre Osmanlı Devleti doğduktan sonra kendisini içinde bulduğu, yerleşmiş bir bloklararası ticaret hattının güçlü varlığına rağmen onu değiştirip yönetmek için çaba harcadı ve bunu başardı da. Ancak ikinci büyük kırılma, yani coğrafi keşifler daha şiddetli geldi. Cephe büyümüş ve düşman kampındaki devletler güçlenmiş ve çeşitlenmişti. Yaklaşık yarım yüzyıl Rusya ve Portekiz ile süren mücadele sonunda Osmanlı bu devletlerin baskısını kaldıramadı belki, ama daha ileri gitmelerini önleyerek 16. yüzyılda Yakın Doğu ticaretinin yarısını Lizbon'la paylaşmayı başarabildi. Ticareti Yakın Doğu'da tutmak için müthiş bir çaba gös-

79 Genç, "Osmanlı'da Devlet Ekonomi ve Toplum", s. 16.

80 Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi", s. 344-346.

81 Genç, a.g.m., s. 344-346.

82 Genç, "Osmanlı'da Devlet Ekonomi ve Toplum", s. 17.

terdi. Genç'e göre bu konuda sonuç olarak söylenmesi gereken şudur:

“Osmanlılar, Batı ile Doğu arasındaki enterseküler trendi değiştirmek için insanüstü gayretleri ile bizleri ve herkesi hayrete düşüren bir performans gösterdiler. Ama bu trendi değiştirmeyi başaramadılar. Bir kıta ile bir devletin başa çıkması kolay olmasa gerek. Kıtanın nüfus, teknoloji, iletişim, kaynakların büyüklüğü ve verimliliği ve hepsinden önemlisi verimlilikteki sürekli artışı ile Osmanlı'nın başa çıkması çok zor, hatta imkansızdı. Üstelik bütün dünyayı harekete geçirmekte olan mübadelenin merkezi Atlantik'e kaymış olduğu halde Osmanlı'nın bunu başarması beklenemezdi. Bütün mesele Batı'daki gelişmede düğümleniyordu. Oradaki gelişme yavaş kalsa idi, Osmanlı çok daha uzun bir süre dayanmaya devam edebilirdi. Nitekim 17. yüzyılın sonlarına, hatta 18. yüzyılın ortalarına kadar, nispeten yavaş seyreden değişimler karşısında pekala direnebilmişlerdir. Avrupalılar Amerika, Afrika ve Asya'daki eski medeniyet merkezlerinde başardıkları sömürgeleştirmeyi ve sömürge tipi bir ticareti Osmanlı Devleti'ne hiçbir zaman empoze edememişlerdir. Osmanlı sistemi, trendi değiştirememiş olsa da, bunu başarmıştır, hem de sonuna kadar. Bu da küçümsenmeyecek bir başarıdır.”⁸³

M. Genç'in çok güçlü itirazlarına maruz kalan bir başka nokta, Osmanlı ekonomik ve siyasî tarihini incelerken başvurulan dönemlendirme geleneğidir. Bu gelenek her ne kadar incelemelerin belirli bir yol kat etmesinde önemli rol üstlenmişse de, artık misyonu tamamlanmış görünmektedir. Genç'e göre Osmanlı tarihi incelemelerindeki kadim dönemlendirme geleneği Osmanlı'nın tarihini anlamada kolaylaştırıcı değil, aksine zorlaştırıcı bir rol üstlenmektedir. Genç'e göre:

“Tarihi dönemlendirme kolay bir iş değildir. Bir kere tarih, bildiğimiz ve anladığımız kadarıyla, senfoni gibi sürekliliklerden oluşmuş bir âlemdir. O süreklilikleri kaçınılmaz olarak sun'î olan bölümlere ayırmak oldukça zahmetli, teorik soyutlama gerektiren bir faaliyettir. Tarihçiler genellikle teorik çalışmalardan pek hoşlanmadıkları için periyotlaştırma işini yapmaya fazlaca yönelmezler. Tarihin teorik meselelerini genellikle filozoflar ele alırlar. Ama onlar tarih bilmez, tarihçiler felsefe bilmez. Bu iki yakası bir araya gelmeyen bir epistemik *no man's land*'dir.”⁸⁴

83 Genç, “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret”, s. 210.

84 Genç, “Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi”, s. 331.

Genç'e göre belli bir dönem içinde çalışan araştırmacı için periyotlaştırma bir çeşit trafik işareti gibi anlamsız parçaları anlamlandırırken üzerinde hareket edilen banttır. Her periyodun bir paradigma gibi anlaşılması mümkün. Fakat bu paradigma belirli bir sosyal değişme anlayışına dayandığı ve mümkün olabildiği kadar nötral olabildiği zaman elverişliliği yükselir.⁸⁵ Osmanlı hakkında yapılan beşli dönemlendirme insanı yanlışlara götüren bir niteliğe sahiptir. Onun daha çok siyasî sınırların, askerî ve siyasî başarıların sınırlara yansıyan şekillerini anlatmaya çalışan bir periyotlaştırma olduğu anlaşılıyor. Ama bunu da tam olarak ifade etme kabiliyeti olmayan bir periyotlaştırma olduğu görülüyor. Genç'e göre:

“Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağılma şeklindeki⁸⁶ bu beşli dönemlendirme bize bu tarihi vuzuhla yansıtmaktan çok, olup bitenleri biraz bulandıran ve anlamlandırmayı zorlandıran bir kronolojik sınıflamadır. Daha çok askerî başarıları ve siyasî sınırların genişleme ve daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır. Bu tempoların arkasındaki derinlikleri ise hiçbir şekilde yakalama şansı vermez.”⁸⁷

Genç'in önerdiği periyotlaştırma ise kuruluş, genişleme ve daralma (değişme)'dir. Böyle bir dönemlendirme yapılsa, hiçbir komplekse kapılmadan bunların arkasındaki fenomenleri daha iyi anlama şansımız olur. O zaman, herkesin hayranlıkla izlediği bir yükselme döneminden sonra bir felaketler dönemi değil, değişik bir maceranın seyrettiğini daha kolaylıkla anlayabilirdik. Aşağı yukarı simetriktir bu, 1700'den ikiye böldüğümüz zaman ilk 400 sene ve ondan sonraki 200 sene. Birinci dönem, Avrupa kıtasındaki genişleme -ki 1350'lerde başlıyor ve 1682'ye kadar devam ediyor- ikinci dönem de 1922'ye kadar.

Genç'e göre Osmanlı tarihi periyotlaştırması sorunludur. İlk bu periyotlaştırma bir değer yargısı içeriyor ve 17-18 ve 19. yüzyıllardan kaçınmayı körüklüyor. Bu nedenle bu yüzyıllar bir nevi kolektif amnezi (*hafıza kaybı*) alanı haline geliyor. Bunun nedeni Genç'e göre biraz millî heyecanlarla da ilgili. Hiçbir genç tarihçi durgun, gerileyen, dağılan bir toplumu heyecanla öğrenmeye ve araştırmaya yönelmiyor. Aynı zamanda bozulan, çürüyen ve dağılan fenomenleri araştırmak metodolojik olarak zor görünü-

85 Genç, a.g.m., s. 332.

86 Genç, a.g.m., s. 334.

87 Mehmet Genç, “Giriş Yeri: İktisat Tarihinin Temel Problematiki”, s. 38.

yor.⁸⁸ Bu nedenle 18. ve 19. yüzyıllar Genç tarafından Osmanlı tarihi çalışmalarında bir kolektif hafıza kaybı dönemi gibi tanımlanıyor. Dönemlendirme aynı zamanda incelenen dönemdeki bir kurumun, bir ekonomik olgunun ya da konjonktürel bir gelişmenin o döneme atfedilen sıfatın dışında algılanmasını güçleştiriyor ve yeni yetişen araştırmacıların bu kadim kabulün aksine bulgular ve görüşler ileri sürmesinin önünü tıkıyor. Dönem gerileme dönemiye bu dönemde bir ilerleme emaresinin bulunması abes kaçıyor, kabul görmüyor. Oysa tam tersine yükselme dönemi her yönüyle, olumsuzluklar ve yanlışlar olsa bile, bir asr-1 saadet olarak yorumlanıyor.

Genç bu anlamda kadim periyotlaştırmanın getirdiği iki tür olumsuzluk üzerine vurgu yapmaktadır. Bunlardan ilki gerileme olarak isimlendirilen dönemin, yalnızca bu döneme yüklenen olumsuzluk nedeniyle, incelemeler yönünden zayıf kalması, ikincisi ise Osmanlı Devleti'nin siyasî, ekonomik ve sosyal göstergeler açısından gelişim trendini gölgelemesidir. Geleneksel metodoloji ile iyice güçlenen bu durum genel anlamda Osmanlı tarihini küllerle kaplamakta ve onu anlaşılabilir olmaktan uzaklaştırarak millî, mitolojik ve ideolojik bakışın kafesine hapsetmektedir.

Periyotlaştırmaya bakışı ile Genç, Osmanlı ekonomisinin bir inhitata uğradığı ya da yarı sömürgeleşmiş bir ekonomik yapıya dönüştüğü düşüncesinin karşısında durur. Ona göre dünyanın sayılı büyük devletleri ile cephede, ekonomik arenada ve diplomaside yürütülen mücadele hiç de hafife alınacak türden değildir. Üstelik Osmanlı bunu yaparken kendi iktisat zihniyeti içinde kalmaya ve kapitalistleşmeden kaçınarak bunları başarmaya çalışmıştır. Kaldı ki, Genç'e göre genişleme ve daralma tempoları da hemen hemen yaklaşık aynı ritimler izlemiştir. Bu nedenle sınırların genişleme ve daralma temposu olarak bile ele alınsa, gerileme kabul edilen dönem de en azından yükselme kadar mucizevî ve incelenmeye değerdir.

Sonuç ya da Mehmet Genç'in Bulguları Üzerine

Mehmet Genç Osmanlı iktisat tarihine yaptığı katkılardan dolayı kesinlikle göz ardı edilemeyecek bir isim ve hiç kimsenin bu tepitin aleyhinde görüş bildirmesi mümkün değil. Bu katkılar, metodolojik alanda olduğu kadar, bulgular alanında da geçerli. Genç,

⁸⁸ Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi", s. 333.

yaptığı tüm çalışmaları ve bilimsel çabaları sonunda ulusal ve uluslararası Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarını etkilemiş ve yanlış rotada giden gemiyi olanca gücüyle ulaşması gereken menzilin rotasına oturtmaya gayret etmiştir. Bu anlamda onun katkılarını üç temel başlık altında toplamak mümkündür. İlki metodoloji konusunda getirdiği, Osmanlı iktisat tarihine yanlış gözlükle bakılmasının düzeltilmesi gerektiği fikrini de içeren katkılardır. İkinci grup katkısı onun doktora çalışması esnasındaki savrulmaları sırasında elde ettiği bulgularla sağladığı katkıdır. Bunlar da, kendi içinde *teknik katkılar* ve sistemin işleyişine ilişkin *teorik ve genel katkılar* olarak ikiye ayrılabilir. Üçüncü grup katkılar ise tüm çalışma serüveni boyunca, kurduğu modellerle de yakından ilişkili olan ve Osmanlı tarihinin ve ekonomisinin temel problematiklerini oluşturan büyük sorular üzerine geliştirdiği düşünceler ve kalem aldığı yazılardan oluşmaktadır.

İktisat tarihi yöntemi konusunda Genç'in getirdiği katkılarının başında, Osmanlı iktisat tarihinin nasıl yazılması gerektiği konusunda geliştirdiği düşünceler ve kendi yazılarında da bunları pratiğe geçirerek okuyucuya işaret ettiği örnekler yer alır. Örtük bir biçimde de olsa, o, Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarının bir ayağının iktisat teorisi içinde olması gerektiğine yani iktisat teorisi araçlarının tarihe uyarlanması gerektiğine, diğer ayağının da tarih bilimi içinde olması gerektiğine inanır. Böylece iktisat teorisi ve tarih arasında kalarak, her ikisinden de baskı gören iktisat tarihine yaşayabilmesi için bir alan açarken aynı zamanda tümevarım ve tündengelemi sentezleyerek yapılan çalışmaların bilimsel gücünün maksimum olmasını hedefler. Ek olarak, anlatı tarihçiliğinin açıklamalarının nedenler ve sonuçlar arasındaki bağı kurmada yaşadığı güçlüğü aşmak için analiz tarihçiliğine yönelir ve bu sayede toplumu, A. Walras'ın bakışında olduğu gibi bütüncül bir organizma olarak ele alır. Tüm tarihî sosyal olaylar karşılıklı olarak birbirleri ile bağlantı ve etkileşim içindedirler. Böylelikle Genç, Osmanlı ekonomik sistemi konusunda kapitalist bir bakış açısına sahip olmadığını ve ekonominin, insan faaliyetlerinin yalnızca bir bölümünün oluşturduğunu bu nedenle de ancak toplumsal dinamiklerin tamamının incelenerek sadece ekonomik olanlar hakkında bir sonuca ulaşmanın mümkün olduğunu düşünür.

Yöntem konusundaki diğer bir önemli katkı, Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında iktisat teorisinin, tarihin, ekonometri ve matematiğin kullanılarak, yapılan çalışmanın anlatı tarihçiliğinden biraz daha analiz tarihçiliğine doğru kaydırılmasıdır. Bunun için de,

Genç'in çalışmaları bir yandan arşiv verileriyle yapılan bir kantifikasyona dayanma, diğer yandan da değişken sayısının artırılarak bir tür *ceterus paribus*'tan kaçınma çabası taşır. Genç'in bu yaklaşımları, Osmanlı iktisat tarihinin dinamik bir olgu olarak açıklanmasına ve nedenler ile sonuçlar arasındaki ilişkinin, tüm değişkenlerle bağlantılı olarak ortaya konulabilmesine de katkı sağlar. Ancak ona göre değişkenlerin seçilmesinde titiz davranılmalı ve iktisat teorisi ile tarihin teknik ve usullerinden mutlaka faydalanılmalıdır. Onun için bir olayın nasıl olduğundan daha çok neden olduğu önem taşımaktadır. Bunun için de dinamik bir tarih çalışması öngörür. Gelişmeler, etkiler, süreçler ve değişimler onun çalışmalarının merkezinde yer alan temel problematiklerdir.

Genç'in Türk iktisat tarihine yaptığı ikinci grup katkının ilk ayağı teknik bulgulardan oluşan katkılardır. Bunlar iltizam, malikane, esham ve Osmanlı ekonomisinde sanayi, ticaret ve kalkınma gibi konular üzerinde toplanmıştır. Bu teknik katkıların bazıları doğrudan üzerinde çalışma yapılan, amaç nitelikli olmalarına rağmen, diğer bazıları Genç'in varmak istediği menzile giderken yolu üzerinde uğradığı yerleşim birimleri gibidir. Malikane konusunda ve 18. yüzyıl iktisadî verilerinin kullanılabilirliği üzerine kaleme aldığı iki önemli çalışması ikinci grup içinde değerlendirilebilir. Nitekim o, Osmanlı sanayisinin Sanayi Devrimi karşısındaki performansını yakalamaya çalışırken karşısına çıkan problemleri çözmek için bu çalışmaları kaleme almıştır. Genç'in sözkonusu makalelerindeki bulguları tartışmak bu çalışma ölçeğinde mümkün görünmediğinden okuyucuya Genç'in temel eseri olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* isimli çalışmasını adres göstermek uygun olacaktır.

İkinci grup katkıların ikinci ayağı, sistemin işleyişine ilişkin soyut/teorik katkılardır. Burada iki önemli bulgunun zikredilmesi gerekir. İlki 18. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisinin iktisadî performansının ele alınmasıdır ki; bu Genç tarafından "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" isimli makalede inceleme konusu olmuştur. Bu makale ile 18. yüzyıl örneğinden hareketle tüm Osmanlı tarihine genelleştirilmesi mümkün görünen, Osmanlı ekonomisi ve savaşlar arasındaki ilişki ortaya konulmuştur. Diğer taraftan aynı çalışma ile Osmanlı ekonomisinin çok erken tarihlerden başlayan bir ivme ile inhitata uğradığı fikri çürütülmüştür. Böylece Osmanlı ekonomisindeki sektörlerin ve kurumların, ne zaman başlayıp bittiği belli olmayan bir senfoni gibi, kendi ritimlerine sahip olduğu ve çöküş paradigmasının tüm Osmanlı ekono-

misine indirgenerek genelleştirilemeyeceği de ispatlanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı ekonomisinde savaşın maliyetleri, bunun ekonomik konjonktürü hangi boyutta etkilediği ve ekonomik politikalarda meydana getirdiği değişikliklerin incelenmesi de bu çalışma ile gerçekleşmiştir.

İkinci grubun ikinci ayağındaki bir diğer bulgu, Genç'in, Osmanlı ekonomik sisteminin robot resmini çizdiği teorik modeldi. Bu model gerçekten Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu model ile o güne kadar çözümsüz gibi duran ve araştırmacıların kafasını karıştıran, değişik alanlardaki pek çok problematik çözüme kavuşmuştur. Bir defa bu model ile ilk olarak iki önemli unsur; Osmanlı zihninin ekonomiyi nasıl algıladığı ve sistemin kendi içindeki senkronik yapısı ortaya çıkıyordu. Aynı zamanda, bunların arkasındaki nedenlere uzayan yol da açılmıştı. Amaçlara ulaşmak için, modelde yer alan araç niteliğindeki üç genel politika belirlendikten sonra artık Osmanlı elitinin bu araçları pratiğe hangi uygulamalarla yansıttığını ve bu uygulamalarda paradoksal nitelik taşıyanların da mantığını anlamak mümkün oluyordu. Dış ticaret uygulamaları, narh, müsadere, devşirme, üretim faktörlerinin sıkı kontrolü, esnaf örgütlenmesinin benimsenmesi, kapitülasyonlar, toprakların mirîye konu olması, servetin toplum içinde dağılımına özen gösterilmesi, kâr hadlerinin belirlenmesi ve toplum içinde fertlerin zenginleşmesinin önlenmesi gibi uygulamalar, bunların amaçları, mantığı ve niçin benimsendiği artık açıklık kazanmıştı. Genç bununla doğrusal tarih teorilerinin dışında kalan Osmanlı'nın orijinal bir sistemik bütünlük oluşturduğunu da ortaya koymuş ve Osmanlı'nın kapitalist gelişme çizgisinin dışında kalarak alternatif bir sistem tesis ederek bununla dünya ekonomik konjonktüründe diğer devletlerle ilişkiye girebilmesinin resmini çizmişti. Bu model aynı zamanda bir Ortaçağ ekonomik organizasyonunun temel zayıflıkları, kaygıları, üzerindeki baskılar, beklentileri ve gelecek konusundaki projeksiyonlarının anlaşılabilmesinin de ipuçlarını veriyordu. Genç bir sonraki aşamada bu modelin temel unsurlarının dönüşümü üzerine yoğunlaştı.

Genç'in üçüncü grup katkıları birbiri ile zaman zaman ilişkili olmayan bir dizi oluşturuyordu. Osmanlı'nın yükseliş ve gerileyişindeki mucizevîlik bu grubun başında yer alıyordu. Genç'e göre bu kadim sorunun çözümlenebilmesi için, yapılan onca çalışmaya rağmen, çok daha fazla çalışmaya gerek vardı. Genç bu noktada da kapıyı araladı. Osmanlı'nın yükseliş ve gerileyişindeki mu-

cizevîliğin nedenlerini, onun ekonomik ve sosyal yapısı ile ilişkili olarak ortaya koyarken buna Osmanlı dışında gelişen, Batı'nın bile önceden görmekte zorlandığı gelişmeleri eklemeyi de ihmal etmedi. Yükseliş ve çekilmede, koşullar Osmanlı aleyhine işlemesine rağmen çok başarılı bir gelişme; gerilemede de müthiş bir rezistans vardı. Genç'e göre araştırılması gereken nokta da tam burada yatıyordu. Bu ilk elden basit bir bakış açısı gibi görünüyordu. Ama moda olan onca yorum göz önüne alınınca kralın çıplak olduğunu bağırarak; cesaret, çalışma ve birikim isteyen bir davranıştı. Osmanlı'nın ekonomik gerileyişi bir sefillik değil bir onur dönemi olarak da pekala algılanabilirdi. Genç, bunu işaret ettikten sonra, verilerle bu bakış açısını temellendirme yolunu tuttu. Ona göre şimdilik bunu açıklayıcı tek faktör Osmanlı'nın kurmuş olduğu sosyal ve ekonomik düzenin etkinliği ve mükemmelliği ile kusursuz işletilmesi olarak görünüyordu.

Üçüncü grup katkının bir diğeri, bir ayağı ile metodolojide duran, Osmanlı tarihini dönemlendirme problematiği idi. Bu da Genç tarafından eleştirildi ve katkı niteliğinde olmak üzere iki periyotlu bir Osmanlı iktisat tarihi çalışması yapmak gerektiği üzerinde duruldu. Ona göre 1300-1683 ilk dönemi (klasik-tipik), 1683-1922 ise ikinci dönemi (reform-yenilik) oluşturmalıydı. Aynı zamanda yalnızca hanedan üyelerinin yönetsel yeteneklerine ve sınırların büyüme/küçülme tempolarına göre yapılacak bir dönemlendirme yaşananları bulandıran ve olayların arkasındaki nedenleri açıklamaktan uzak kalacak ve araştırmacının önüne önkabül-lerle örülü bir engel seti yerleştirmiş olacaktı. Bu, Genç'e göre bir yandan Osmanlı'nın anlaşılabilmesini güçleştirirken diğer yandan tarih ve iktisat tarihi çalışmalarının önünü tıkayan bir engeldi. Bunun aşılması için bir yandan uzun periyotlu açıklamalar getiren konjonktürel çalışmalara itibar edilmeli diğer yandan da kurumsal bir bakış açısı ile devletin ekonomi ile ilişkili olan kurumlarının yükseliş ve çöküş trendlerinin iyi belirlenmesi gerekiyordu. Aynı zamanda Osmanlı tarihi ideolojik bakışın baskısından da kurtarılmalıydı. Gerileme ya da dağılmada doğası gereği saptanması mümkün bir sistemik bütünlük bulunmuyordu ama ideolojik bir bakış açısı ile yenilgi duygusuna kapılarak araştırmaları bunun gölgesinde yazmak da yersizdi. O halde yapılması gereken bu antropomorfik bakışın ya terk edilmesi ya da değiştirilmesiydi.

Genç tüm bunlarla uğraşırken, iktisadî düşünce tarihinin en temel problematiklerinden birisi olan, devletin ekonomideki rolü ve yerinin ne olması gerektiği sorunsalının, Osmanlı pratiğiyle karşı-

laşmaya başladı. Bu, bir başka açıdan, merkantilist ve liberal politikaları bilebilecek bir idrak düzeyine sahip olan ancak liberal olmayı aklına bile getirmeyen Osmanlı yönetiminin ekonomiye bakışının, yönetim felsefesindeki diğer ilkeleri ile ne derece uyumlu çalıştığını da ortaya koyuyordu. Devlet, Genç'e göre ekonomik sistemde bir taraf olmadı. Aksine kurduğu ve dengede olduğuna inandığı sistemi sürdürmek için kendine düşen görevleri saptadı ve onlar üzerinde ısrarla durdu. Bu, modern makro iktisadın terminolojisi ile müdahaleci bir devlete işaret ediyordu ama müdahalenin arkasında yer alan kaygılardaki farklılaşma ile modern bakışın dışında bir yerlerde duruyordu. Devletin bu görevleri teorik modelin ilkeleri ve yöneticilerin zihinlerinde yer alan ve ekonomik alan ile ilişkisi zayıf olan başka temel değerlerle de uyumluydu. Makro iktisadın bakış açısından müdahaleci gibi görünen bu yaklaşım tam tersine bugünün müdahalelerine göre ılımlı bir düzenleyicilik boyutunda kalmaktaydı. Amaç modern sosyal refah devleti mantığı ile piyasaya müdahale ederek refahı sağlamak değildi. Çünkü sistem içinde bunu sağlayan aktörler bulunmaktaydı. Amaç başka bir ekonomik hedef de değildi. Temel amaç yalnızca düzenin geleceğilik bakış açısıyla devamını sağlamak, bozulmaları önleyerek ekonomi üzerindeki içsel ve dışsal olumsuz etkileri yok edebilmektir. Osmanlılara göre bu sağlandığı zaman, sosyal ve ekonomik refah zaten kendiliğinden sağlanmış olacaktı. Ancak bu benimseyişin sonuçlarının nereye uzanacağını ve bu sonuçların büyük değişimlerin önünü ne ölçüde tıkayacağını hiçbir Osmanlı eliti kestirememiş olmalıydı. Her ne kadar sömürü olmaksızın kapitalist bir gelişme olup olmayacağı; ekonomik sömürü olmadan özgür bir piyasa mekanizmasının işleminin ve sermaye yığılmasının mümkün olup olmadığı ve Batılı tarzdaki makro büyümenin nasıl olup da insanlığın evrensel değeri olarak kabul gördüğü gibi tartışmalar hâlâ devam etse de; Osmanlı, C. Issawi'nin dediği gibi yaşadığı çağa uygun bir tercih kullandı ve kullandığı bu tercihi pratiğe yansıttı. Ama öngördüğü değişimler beklediğinin çok üzerinde ve mücadeleye edilebilecek türden küçük hacimli şeyler değildi. İşte Genç'in bulguları bu tercihleri saptıyor, açıklıyor ve ispatlayarak okuyucuya sunuyordu.

Genç bu temel noktalarda yer alan problemleri çözerken birçok talî açıklama ve bulguya da imza attı. Osmanlı sanayisi, ticareti, iç gümrük rejimi, esnaf teşkilatı, mukataa sistemi, tekstil ticareti, kahve ve Osmanlı ekonomisindeki yeri, başkent İstanbul, İstanbul'un fethi ve bu fethin ekonomik sonuçları, Osmanlı sanayisinin-

de dönüşüm, iç gümrük rejimi uygulaması bunlardan bazılarıydı. Her biri bir makale ölçeğinde incelenen bu konular üzerinde Mehmet Genç'in pek çok saptaması bulunmakta. Ancak bu makalenin tarzı bunları burada incelemeyi gereksiz kılıyor. Bu nedenle Genç'in yazılarının tüm teknik yönlerini ortaya koyabilmek ancak kapsamlı bir başka çalışmada mümkün görünüyor.

Abstract

From the Chaotic Knowledge to the Synchronic: Mehmet Genç as a Theorist of Economic History

This article aims, by following the footsteps of his mental world, to put forward and analyze as a whole the scientific adventure and findings of Mehmet Genç, who made an invaluable contribution to the Ottoman economic history by his academic studies. The article provides the reader with a short story of his life and his conception of science, economy, history, economic history, the methodology he used during and the results he reached at the end of his studies. The conclusion is assigned to the categorization and the evaluation of the findings of Mehmet Genç. The foremost personal findings of the author of this article concerning the academic studies of Genç centers around the assumptions that the robot picture drawn by Genç with regard to the Ottoman Economy is more extensive than it was supposed to be, that the methodology used in studies on Ottoman studies should be altered, that the traditional stereotyped approaches should be abandoned and that the explorations about Ottoman economic history should be multi-dimensional.

Key Words: Mehmet Genç, Economic History, Ottoman Empire, Industrial Revolution, Ottoman Economy.